

1972.

KIRN,

GAL

**Jugoslavija: od partizanske politike
do postfordističke tendencije**

KIRN, GAL

Jugoslavija: od partizanske politike do postfordističke tendencije*

* Tekst je počeo nastajati kao odgovor na inspirativnu diskusiju Borisa Budena u okviru seminara RESET, u Mostaru (februara 2008.). Na ovom mjestu moram se zahvaliti Levu Centrihu na nekoliko značajnih napomena.

Uvod: postjugoslavenska teorijsko-ideološka konjunktura

U postjugoslavenskom kontekstu ne govori se dovoljno o socijalističkoj Jugoslaviji, a kada i jest predmet rasprave temu nam serviraju razni stručnjaci čija je odlika formuliranje floskula. Politolozi, kulturolozi, povjesničari i novinari nerijetko skrenu u diskurz totalitarizma, Jugoslaviju predstavljaju kao propali eksperiment, umjetno održavanu tamnicu naroda koja je opstajala samo pod čvrstom rukom Tita. S druge strane imamo jugonostalgiiju koja isto tako reducira kompleksnost povijesnih procesa. Pored “studija” o jugoslavenskom totalitarizmu⁰¹ nalazimo još dvije interpretacije o specifičnosti toga razdoblja. Prvo čitanje pokušava realno postojeće socijalizme izjednačiti s državnim kapitalizmom gdje Komunistička partija igra ključnu ulogu u vođenju cjelokupnog društva. Osnovna formula je: totalitarna vlast Partije i državni kapitalizam unutarnje su povezani. To znači da jugoslavenski socijalizam i ostali socijalizmi ne donose u povijest nikakav novum, osim možda planske privrede i političkih ekscesa. Na drugoj strani spektra nalazimo tadašnje ideologe samoupravnog socijalizma, koji su doduše govorili o specifičnosti socijalističkih samoupravnih odnosa, istodobno već razglašavajući kraj klasne borbe i početak komunizma. Prva interpretacija zamagljuje razliku između socijalizma i komunizma, dok su samoupravni ideolozi žurili ukidati razliku između socijalizma i komunizma. Objema je zajednička slijepa pjega iz koje misle socijalizam samo u okviru kapitalizma odnosno komunizma. Budućnost je već unaprijed odlučena. Tako te dvije pozicije isključuju transformativnost politike, ono što se odnosi na Realno, na “još-ne-postojeće”. Ta ideološka gesta, koja se zasniva na samoispunjavajućem proročanstvu, sprečava ih da misle “socijalističku društvenu formaciju”. Pomoću svoje teoretske operacije reduciraju kompleksnost društvenih odnosa i neutraliziraju klasne konflikte toga razdoblja.⁰²

U našem prilogu odgovaramo na pitanja o tome što je bilo specifično u jugoslavenskom samoupravnom socijalizmu i zašto je danas to istraživanje zanimljivo, kako za razumijevanje kasnog kapitalizma, tako i politike prijeloma. Zauzet ćemo drugačije polazište koje se temelji na Althusserovoj formuli: *socijalizam = kapitalizam + komunizam*.⁰³ Analizu će sačinjavati dvije etape: u

- 01 Za kritičko čitanje nekih utjecajnih povijesnih studija (Ive Banca i Mirjane Kasapović) vidi Buden (2003.), te Jovanović i Arsenijević (2007.), za kritiku slovenske historiografije i njene metodološke fiksiranosti na slovensku naciju, vidi Centrih (2008.). Ključna teza kritičkih analiza je da dominantne historiografije legitimiraju nove etničke podjele u postjugoslavenskom kontekstu i tako sudjeluju u gradnji nacionalnih država. Centralna točka demonizacije je komunizam kojemu da nedostaju politički pluralizam, pravni okvir i ekonomska stabilnost. Pri otvorenom antikomunizmu, te povijesne studije ne uspijevaju misliti niti radikalnu novost jugoslavenskog projekta, niti vlastita metodološka ograničenja.
- 02 Za kritiku koncepta totalitarizma vidi i Žižek (2001.b). Nemarksiistički autori isto tako odlično pokazuju da je povijest socijalističkih društava mnogo kompleksnija, što dokazuju kako različite političke borbe i neformalne ekonomske prakse, tako i svakodnevni život (vidi Sabel i Stark, 1982.; Sampson, 1987.).
- 03 Vidi Althusser (2006.) i Balibar (1976.).
- 04 Marx je sa svojom analizom kapitalističkog načina proizvodnje pokazao da tendenciju nužno treba misliti u smislu posebnih kretanja proturječja. Ključno svojstvo kapitalizma je i točka jedinstva između dvije proturječne tendencije, kombinacije tendencije pada profitne stope i tendencije rasta viška vrijednosti. Za dalju analizu tendencije vidi Lipietz (1993).
- 05 Ovaj pristup ima evolucionističke pretpostavke. Analize se ponašaju kao da se radi samo o jednoj tendenciji, a ne o proturječju pokreta i tendencija.

prvom koraku ukratko ćemo predstaviti politički prijelom, što nova Jugoslavija donosi u svijet te kako transformira društvene odnose, a u drugom ćemo opširnije ukazati na ekonomska proturječja i ideologeme samoupravnog socijalizma koji doprinose iscrpljenju revolucionarnog događaja Jugoslavije. Tako je već unutar socijalizma, u pretpostavljenom putu prema komunizmu, došlo do tranzicije u kapitalizam. Pored teze o kapitalističkoj restauraciji, ukazat ćemo na dijalektičku vezu između socijalističkih ekonomija i svjetskog kapitalističkog sistema. Tranzicija je bila, naravno, kompleksan proces. Socijalističke formacije tako su od samog početka sadržavale elemente za reprodukciju kapitalizma: buržoasko pravo i država (ideološki aparati države), robni odnosi, najamni rad, novac. Usprkos tome one su pomoću raznih eksperimenata, različitih načina organiziranja, stvarale uvjete za nastanak komunizma. Naš model tranzicije razlikuje se, dakle, od dominantnog koji krasi progresivna i linearna koncepcija vremena, u koje je svagda već upisan određeni cilj (tržište i demokracija), pa sve procese mjeri kroz tu perspektivu. Suprotno tome, treba afirmirati Marxovu lekciju koja glasi da se povijesni procesi odvijaju na proturječan način jer je vrijeme nehomogeno, te postoje mogućnosti regresija, otklona, zgušnjavanja, premještanja i tendencija.⁰⁴ Ključne zakonitosti povijesnih procesa mislimo pomoću koncepta strukturne uzročnosti i nejednakog razvoja. Nejednak razvoj manifestira se u proturječnim, ponekad i iznenađujućim pokretima koje ćemo u našem slučaju nazvati postfordističkom tendencijom. U prilogu ćemo ocrtať puteve mišljenja postfordističke tendencije, tendencije kasnog kapitalizma unutar samoupravnog socijalizma.

Kontekstualizacija postfordizma i samoupravljanja, kapitalizma i socijalizma

Kako ključni teoretičari određuju postfordističku tendenciju? Tendenciju pravilno lociraju u vrijeme kasnog kapitalizma, ukazujući na temeljne promijene u načinu proizvodnje, posebno s obzirom na organizaciju i prirodu rada. Ono što je Marx u svoje vrijeme na nekim mjestima nesretno definirao kao neproduktivni rad, danas je ključno za razumijevanje viška vrijednosti rada. Nove tehnologije i novi načini rada prouzrokuju mnoge promjene u samom proizvodnom procesu: u prvi plan dolazi govor (umjesto ručnog rada industrijskog radni-

ka), odnosi unutar poduzeća (ne tvornice) postaju horizontalni i individualizirani, u proizvodnom procesu ključnu ulogu dobivaju menadžeri. Pomoću tih uvida postfordističke teorije doprinosile su teorijskoj reaktualizaciji kritike političke ekonomije. Usprkos heterogenosti postfordističkih teorija, sve se slažu s tezom da je tendencija motor povijesti, te se u pravilu događa u najrazvijenijem dijelu sistema, u kapitalističkom centru. Takvim postavljanjem te teorije djelomično pripadaju tranzitološkom modelu linearnog vremena, prijelaza iz jednostavnog načina proizvodnje k onom specijaliziranijem, kompleksnom načinu koji se događa u samome centru.⁰⁵

Naša polazna točka bit će suprotna jer ćemo pokazati da je postfordistička tendencija bila na djelu već u samoupravnoj Jugoslaviji, u isto vrijeme kada i na razvijenom Zapadu. To zauzimanje pozicije je lenjinističko i pretpostavlja da do kristalizacije tendencije ne dolazi jedino u samom centru, već još naglašenije na samoj margini, na dodirnim točkama svjetskoga sistema i drugih tipova ekonomije, u našem slučaju kapitalizma i socijalizma. Naravno, iz toga ne slijedi nužno revolucija. U dva različita povijesna razdoblja to je zaoštrenje tendencija u Jugoslaviji završilo na potpuno drugačiji način (socijalistička revolucija, kapitalistička restauracija). Specifikum razvoja jugoslavenskog samoupravljanja bila je baš njegova formacija koja je graničila s obje ekonomije, te se oblikovala na njihovim marginama. Ako je u svjetskom kapitalizmu Jugoslavija ostala na periferiji, u nekim je nišama, preko pokreta nesvrstanih i popravljajući odnosa sa socijalizmima, zauzela poluperiferiju, odnosno istaknutiju ulogu. Naša je teza da o postfordističkoj tendenciji smijemo govoriti od sredine 60-ih godina nadalje, od tržišne reforme 1965., te promjene strukturne dinamike koja je pratila krizu "produktivističkog modela". U samom proizvodnom procesu dolazi do primata tehnokrata, inovacije i znanje postaju sve značajniji za samu industriju, politička participacija ukomponirana je u različite društvene segmente, a radnička kooperacija postala je normalna praksa u socijalističkim "poduzećima" (osnovna organizacija udruženog rada – OOUR). Kriza produktivističkog modela istovremeno se pojačava na Zapadu gdje veze između fordističkog modela i društvenih sporazuma ustrajno popuštaju, ali ne samo zbog uspinjućeg neoliberalizma. Zasluge za pojavu postfordističkog režima ne možemo pripisati ni-

ti masama iz '68., niti neoliberalima, već i transformaciji i sumraku socijalizama. Kao što na nekim mjestima lucidno napominje Wallerstein, propast zapadne socijalne države dijalektički je povezana s propašću socijalizma. Misli socijalizam danas predstavlja teorijski napor koji može doprinijeti kako razumijevanju neuspjeha tih pokušaja, tako i kritici studija totalitarizma i neoliberalne monade kraja povijesti. Slijedeća podpoglavlja uzastopno analiziraju različite instance: politiku, ideologiju, pravo i ekonomiju.

Politika prijeloma

Ono što imenujemo jugoslavenskom politikom prijeloma jest politika koja je donijela radikalni novum. Počela je nešto što se po svemu razlikuje od prošlih politika, odnosno od politika onoga vremena. Ona znači susret za vrijeme nove političke subjektivnosti, u specifičnoj povijesnoj konjunkturi. Jugoslavensku politiku prijeloma možemo rekonstruirati preko tri povijesne sekvence:⁰⁶ Od 1941. do 1945. (partizanska politika, partizani u NOB-u), 1948. (samoupravljanje, reformiranje komunističkog pokreta preko kritike Staljina), te 1955. godina (pokret nesvrstanih kao kritika svjetske situacije). Nesumnjivo je prva sekvenca ona koja je omogućila kako drugu, tako i treću, budući da je ostavila najsnažnije posljedice koje su se materijalizirale u novoj političkoj formaciji – socijalističkom i višenacionalnom entitetu Jugoslaviji. Politika prijeloma prekida s postojećim poretkom, ujedno započinjući s nečim novim, misli i djeluje u smjeru “još-ne-postojećeg”.⁰⁷

Partizanska borba i nova Jugoslavija

Nova Jugoslavija kao revolucionarna politička forma nastala je u Drugom svjetskom ratu i sa starom Jugoslavijom nije imala ništa zajedničkog, osim imena. Narodnooslobodilačku borbu (NOB) organizirale su pretežno komunističke snage; u nekim regijama, prvenstveno na području Slovenije, imala je više narodnofrontovski karakter, što je značilo sudjelovanje različitih grupa s različitim svjetonazorima. Bez obzira na primat komunističke organizacije, u borbu su se upustile šire narodne mase: seljaci, radnici, intelektualci, te veliki broj mladih. Narodnooslobodilačka borba nije bila usmjerena samo protiv nacističke i fašističke okupacije, već i protiv domaćih kolaboracionista koji su bili predstavnici prijašnje političke klase. Partizani su se morali

od početka oslanjati samo na svoje mogućnosti jer su tek godine 1943. postali legitimna saveznička sila. Sprovodili su autonomističku politiku koja je od samog početka bila prožeta transformativnim nabojem. Pri organiziranom oružanom narodnom ustanku tako je već u ratu došlo do socijalne revolucije. Revolucionarna vlada, generalni savjet AVNOJ-a, nastao je 1943. Prije toga lokalne su grupe imale puno autonomije, usprkos čvrstoj povezanosti komunista. Na terenu je u Sloveniji prevladavala narodnofrontovska politika gdje su različite osnivačke grupacije OF-a zajednički odlučivale o ključnim stvarima, organiziranju kretanja, zapljenama vlasništva, umjetnosti i propagandi ... Na privremeno oslobođenim područjima djelovali su antifašistički savjeti koji su organizirali elementarne uvjete za ekonomiju, a isto tako mnogo su napora namijenili kulturi, obrazovanju i politici. Kao poseban indikator veličine narodnooslobodilačke borbe, sasvim je sigurno pravilno naglasiti partizansku umjetnost: poezija, grafička umjetnost, slikanje, čak i ples i kiparstvo, procvjetali su nastupom masovnog kulturnog djelovanja. Kao što kaže Komelj, partizanska umjetnost bila je ključna za samo formiranje antifašističke borbe.⁰⁸ Usprkos posebnoj, negrađanskoj autonomiji umjetnosti, možemo reći da je partizanska borba stvarala uvjete za revolucionarno susretanje, da je proizvela nove oblike mišljenja i organiziranja, politike i umjetnosti masa, susret narodnofrontovske-komunističke organizacije i partizanske umjetnosti koji je kulminirao u jugoslavenskoj socijalističkoj revoluciji. Taj radikalni novum i iznimnost bili su vidljivi i prepoznati i na međunarodnom nivou. Ne smijemo zaboraviti da je jugoslavenski narodnooslobodilački pokret bio jedini koji se uspio vlastitim snagama osloboditi od okupacije. Subjektivni moment partizanstva zasnivao se na dvije činjenice: međunarodnoj solidarnosti antifašističke borbe te transformaciji postojećeg društvenog poretka. Ta transformacija obuhvaćala je kako mišljenje klasnog, tako i nacionalnog pitanja, o čemu je već prije rata pisao Edvard Kardelj.⁰⁹ Partizansku politiku možemo odrediti kao masovnu borbu, borbu za narodno oslobođenje, ali i borbu protiv iskorištavanja i starih društvenih odnosa. Novi politički entitet, Jugoslavija, prelomila je s (do)tašnjim društvenim odnosima. Pored toga destruktivnog elementa revolucionarne politike, socijalistička Jugoslavija značila je afirmaciju višenacionalne politike, konstituirana je bila višenacionalna forma koja je znači-

06 Moje određenje sekvence oslanja se na tematizaciju jugoslavenskog novuma na način kako ju je razvio Rado Riha (1993.).

07 Identična gesta je na djelu u partizanskoj umjetnosti, kao što je odlično pokazao Miklavž Komelj (2009.).

08 Ibid.

09 Buden (2003.) i Pupovac (2008.) lucidno su ukazali na novum partizanske borbe kao jedinog događaja na području Jugoslavije.

- 10 Samo završava posao koji je započeo već Lenjin: konačan obračun sa sovjetima, potom sa sindikatima, procesi partijskih čišćenja te jačanje represivnih aparata države, i to ne u trenutku revolucije ili građanskog rata! Za odličan pregled vidi Mastnakovu nepogrešivu studiju *Prilog kritici staljinizma* (H kritici staljinizma, Mastnak 1982.).
- 11 Na ovome mjestu spomenut ćemo samo da je ideju balkanske socijalističke federacije još od početka 20. stoljeća podržavao pokret na cijelom Balkanu. Jugoslavija, naime, u svome imenu ipak nosi "kulturni" označitelj, tj. označitelj Južnih Slavena. Nakon Drugoga svjetskog rata jugoslavenski su komunisti ozbiljnije preuzeli tu ideju federacije koja bi uključivala Bugarsku, Jugoslaviju, Albaniju i možda Grčku. Ali Balkan je bio još od Jaltke konferencije razdijeljen na različite interesne sfere. O detaljnijoj povijesnoj pozadini vidi Samary (1988.).
- 12 Vidi Rubinstein (1970.).
- 13 Vidi Labica *et al.* (1999.:69-75). Navedimo još etimološki razvoj riječi *autogestion*, koja ima kako grčke, tako i latinske korijene. Riječ *auto* dolazi od grčke riječi *autós* (svoj, samo, isti). *Gestión* potječe iz latinske riječi *gestio* (upravljanje), koja originalno dolazi iz riječi *gerere* (nositi, upravljati). Farmerov argument dobro preuzima Vieta: "samoupravljanje možemo konceptualizirati kao samostvaranje, samokontrolu, te konačno kao samoprodukciju, drugim riječima, praktirati samoupravljanje znači oslanjati se na samog sebe." (Vieta, 2008.). Samoupravljanje je povezano s radničkom organizacijom, sa željom za samoorganiziranjem i samostvaranjem, ali ne smijemo zaboraviti da se može upregnuti u kapitalistički odnos.

la početak rješavanja nacionalnog pitanja. Nova Jugoslavija prelomila je s etnonacionalnim mitom državne suverenosti, pa nastajući entitet ne predstavlja niti jednu naciju, niti jedan jezik. I u tome smislu predstavljala je novum s obzirom na prošle forme, a možemo dodati i s obzirom na današnje nacionalne države.

Samoupravljanje kao politika odvratanja od staljinske izgradnje socijalizma

Brojni povjesničari stavljaju početke samoupravljanja u 1948. godinu, iako Kardelj izvore politike traži već u Drugome svjetskom ratu, u politici narodnog fronta i neposlušnosti Kominterni. Bez obzira na to, sigurno je da 1948. godina znači konačni prijelom sa Staljinom i drugačiji socijalistički razvoj Jugoslavije. Staljin u Sovjetskom savezu konsolidira vlast odstranjujući radničku opoziciju¹⁰ te postavlja moto za međunarodni radnički pokret: izgradnja socijalizma u jednoj zemlji. Konflikti s jugoslavenskim komunistima gomilali su se više godina da bi konačno izbili 1948. kada je radi spora s Informbiroom Jugoslavija isključena iz socijalističkog tabora.¹¹ Našla se u iznimno teškoj situaciji jer je jugoslavenska ekonomija u većoj mjeri bila okrenuta na istočna tržišta. Geopolitički su odnosi u regiji u stalnoj napetosti: zaoštavanje odnosa s Albanijom, građanski rat u Grčkoj, neriješeno granično pitanje s Italijom, pitanje statusa Trsta. Preostalo joj je ići svojim putem, oslanjanje na vlastite mogućnosti ili pokoravanje jednom od tabora. Iskustvo socijalističke revolucije i nastavak autonomne politike značili su odluku za teži put, svoj put, put u nepoznato. Kroz mnoge diskusije došli su jugoslavenski komunisti do kritike boljševičkog modela politike. Samoupravljanje je bilo – ne bez ironije – jedan od rijetkih primjera uspješnog razvoja modela socijalizma u jednoj državi. Tako su preko političke inovacije nastupile neanticipirane promjene u cjelokupnom društvu: od novog načina vođenja organizacija rada, do drugačijeg odnosa između ekonomije i politike te participacije radništva (radnički savjeti). Jugoslavensko samoupravljanje znači prvi veliki rez u međunarodnom radničkom pokretu koji je za sobom ostavio posljedice različitih dimenzija (Kina, Kuba). Jedna od globalnih i dugoročnih posljedica jugoslavenskog prijeloma pokazuje se u nastanku pokreta nesvrstanih.

Pokret nesvrstanih kao alternativa Hladnom ratu

Puno povijesnih udžbenika i interpretacija razdoblje između Drugoga svjetskog rata i 1989. godine prikazuju kao razdoblje Hladnog rata, koji je svijet podijelio u dva bloka: američki (zapadni) i sovjetski (istočni). Ali taj dominantni pogled ignorira treći tabor koji je zapravo bio konceptualiziran kao antiblokovska politika. Taj tabor nije se želio uračunati ni u jedan od spominjana dva, iako je u nekim razdobljima simpatizirao sa socijalizmom, odnosno čak ga prakticirao. Pokret nesvrstanih stupa u međunarodnu politiku 1955., konferencijom u Bandungu. Već od samog početka Jugoslavija je jedan od ključnih aktera međunarodnog pokreta koji otvoreno promovira kako antikolonijalnu, antiimperijalističku borbu, tako i drugačije postavljanje međunarodnih odnosa. Taj politički pokret donio je novost na svjetsku kartu, te jedini otvorio mogućnost pravičnog organiziranja međunarodnih odnosa koje seže onkraj hegemoniziranih blokova.¹²

Opisane tri povijesne sekvence konstituiraju jedini revolucionarni događaj u pravom smislu riječi na području bivše Jugoslavije. Događaji krajem 80-ih godina imali su emancipatorne potencijale, ali su usprkos svemu rezultirali u nastavku restauracije s nacionalističkom hegemonijom, odnosno u ratovima. Partizanska politika znači prijelom s postojećim redom stare Jugoslavije, a unutarnja radikalnost partizanskog pokreta sadržana je u masovnoj mobilizaciji i transformaciji društvenih odnosa koju su podupirale široke mase. Ako je konstitucija nove socijalističke Jugoslavije bila uvjetom za nastavljanje politike, politike samoupravljanja i nesvrstanih, globalne učinke jugoslavenske revolucije moglo se osjetiti samo preko druge dvije sekvence. S anti-staljinističkom kritikom, samoupravljanjem i nesvrstanim pokretom, dobiva univerzalna komunistička politika i globalni status, pa počinje djelovati ne samo kroz mišljenje, već i na realnu raspodjelu, na globalne odnose moći.

Temeljni ćorsokaci: elementi za kritiku ideologije samoupravljanja

Kritički rječnik marksizma određuje samoupravljanje kao odbacivanje birokratskog upravljanja boljševičkog modela te socijalne demokracije.¹³ Natuknica nam predložuje analitički model pomoću kojega možemo testirati da li i u kojoj mjeri načela samoupravljanja

korespondiraju s društvenom realnošću. Jugoslavensko samoupravljanje bilo je prilično uspješno u transformaciji društvenih odnosa, dok je palo na značajnom kamenu kušnje, i to na protuinstitucionalnom momentu. Samoupravna radnička politika mora postati dio realnosti, dio realnih bitaka, a ne samo formalni garant. Ako smo početak samoupravljanja definirali kao jednu od sekvencu politike prijeloma, daljnji je razvoj dobio drugačije oblike i smjerove, na nekim točkama došlo je čak do regresije (kapitalistička restauracija, staljinizam). Samoupravljanje, kao politizacija cjelokupnog društva, postalo je vladajuća ideologija, koja je pripomogla konsolidaciji političke klase u ključnom organu – Savezu komunističke Jugoslavije (SKJ). Usprkos svome antibirokratskom stavu, SKJ je uvijek djelovao kroz birokratske reforme. Bez obzira na to što je postavljao temelje novim institucijama koje su trebale rasprišiti političku moć (gdje je dolazilo do mnogih rasprava), SKJ je u zadnjoj instanci težio prošivu i odlučujućoj ulozi u vođenju jugoslavenskog društva. Usprkos vođenju i regulaciji socijalističkog razvoja, reforme su vremenom izazvale neanticipirane posljedice: tako je s politikom samoupravljanja došlo do veće autonomije proizvodnih (ekonomskih) jedinica koja je, očekivano, zaljuljala temelje planske ekonomije, no ujedno i neočekivano ugrozila vodeću ulogu birokracije. Ali, kao što ćemo kasnije vidjeti, radnici usprkos većoj formalnoj autonomiji nisu stvarno uključeni u političke procese.

To formalno postavljanje ne govori nam dovoljno, zato ćemo se prihvatiti konkretne analize konkretne ideologije gdje ćemo pokušati pokazati zašto je došlo do devijacije. Devijacija, politička regresija, nije bila posljedica nehumanog rukovođenja komunističke birokracije koja bi se otuđila od masa, već upravo suprotno: regresiju možemo pronaći upravo u njenoj humanističkoj jezgri koja govori o sreći pojedinaca, o društvu sretnih individua. Krajnje problematična pretpostavka, na kojoj je bio utemeljen cjelokupni teorijski neksus jugoslavenskog modela, proizlazi iz studija mladog Marxa na koje su se oslanjali kako komunistički pripadnici “tvrde linije”, tako i komunistički disidenti škole Praxisa.¹⁴ U samom srcu ideologije samoupravljanja leži naime identičan ideal, samo što do njega dolazimo različitim putevima. Ako su praxisovci zastupali socijalizam s ljudskim likom, kritizirali birokratske metode Partije te se zauzimali za intelektualna sredstva za dosizanje ciljeva istin-

skog socijalizma, partijski su funkcioneri društvo vodili prema istim idealima, ali s drugim, realističnijim sredstvima. Tako je objema pozicijama zajednički cilj srednog samoupravljača koji bi težio realizaciji generičkog čovjeka. Dosegnemo li taj ideal, samoupravljači će skakati od osobne sreće, a socijalističko društvo bit će društvo bez klasnih sukoba.¹⁵

Ideologiju samoupravljanja ne možemo po kratkom postupku izjednačiti s buržoaskom ideologijom sreće i samorealizacije. Iako je ideal generičkog čovjeka cilj obje ideologije, buržoaska proizlazi iz drugačijih ishodišta. Posljednja su utemeljena na pretpostavci autonomije društvenih sfera (kultura, politika, ekonomija), te naglašavaju autonomiju i slobodu pojedinca. U liberalnom horizontu pojedinac je sam odgovoran za svoju sreću, pa zato treba stvoriti što je moguće slobodnije uvjete za samorealizaciju. U tome se liberalne teorije međusobno razlikuju, pa ipak je sreća u liberalnoj ideologiji stvar pojedinca, a ne toliko stvar kolektiva. Suprotno tome, samoupravljanje ne polaže izvor sreće u čovjeka kao takvog. Nasuprot autonomizaciji društvenih sfera stoji politika samoupravljanja. Radnici bi trebali djelovati u cijelome društvu, a ne samo u ekonomskoj ili političkoj ili kulturnoj sferi. Radnik postaje oznaka koja presijeca cjelokupno društvo, osmišljava imaginarne odnose spram društvenih odnosa. Umjesto avangardne uloge birokracije koja bi određivala mjesto radnicima, nastupa cjelovitost samoupravljača koji bi mogao zauzeti sva strukturalna mjesta u društvenoj strukturi. Prosvjećenost samoupravnog društva pokazuje se u pretpostavci koja cilja na ontološku maksimu: svi su radnici misleća bića. Posljednjima preko novih institucija – uzimimo radničkih savjeta i lokalnih mjesnih zajednica – priteče važna uloga u političkom odlučivanju. Ali na čemu se temelji ta ideološka nadgradnja samoupravljača?

Materijalna baza samoupravljanja zasnovana je u ekonomskoj ćeliji, osnovnoj organizaciji udruženog rada (OOUR) koja je dobila brojne pratnje i dopune u kulturnoj i političkoj sferi. Bi li idealan ekonomski subjekt funkcionirao kao model za ostale organizacije, ovdje i nije najvažnije. Nove institucije služile bi osobito kontinuitetu i institucionalizaciji radničke autonomije u sferi proizvodnje i uopće. Usprkos radikalno suprotnim ishodištima, buržoaska i samoupravna ideologija imaju sličan cilj – prosvjetliti i usrećiti čovjeka. Buržoaska ideologija stavlja izvor i cilj “emancipacije i napretka” u čov-

14 Žižek potpuno pravilno kontekstualizira problematičnost heideggerijanskih marksista koji su vjerovali u esenciju samoupravljanja, kao esenciju samog modernog čovjeka (Žižek 2000.:13). Kako službena ideologija, tako i dežurna kritika postaju dvojnici istog ideala.

15 Vidi tekstove Edvarda Kardelja, naročito njegovo glavno djelo *Samoupravljanje* (1979.).

16 Teorija alijenacije naravno ne tiče se samo mladog Marxa. Isto tako nalazimo ju u njegovoj zreloj fazi, npr. u analizi fetišizma robe. Naša analiza mnogo duguje Althusseru koji je ustrajno kritizirao idealističke pretpostavke Marxa, marksista i komunista.

17 Marx (1971.: 40).

18 Zanimljiva je činjenica da su i pripadnici komunističke "tvrde linije" zastupali cilj ukidanja podjele rada – usporedi Balibar (1976.). Da li bismo mogli reći da je ustrajanje na ukidanju podjele rada, te na ljudskoj emancipaciji, već otkazalo revolucionarnoj praksi i tako utrlo put postmarksizmu?

jeka, dok ideologija samoupravljanja postavlja sretnog čovjeka kao cilj socijalizma. Baš na točki svoga konačnog cilja u punom svjetlu pokazuje se njena idealistička jezgra. Kako promijeniti upravljanog radnika ne u samopravnog, već u samoupravljajućeg? Pomoću koje su operacije samoupravni ideolozi pokušali razriješiti svoje sheme?

Jezgra socijalističke emancipacije temeljila se na teoriji otuđenja. Samoupravna ideologija čita većinom mladoga Marxa, a i to pojednostavljeno. Marxovu teoriju otuđenja možemo pronaći prije i za vrijeme *Njemačke ideologije*, kada Marx svoju kritiku Feuerbacha zaoštava na točki religije: emancipacija ne smije biti samo kritika boga i religije koja u konačnoj konsekvenci pretendira samo na političko odvajanje crkve od države. Potrebna je kritika stvarnih materijalnih odnosa koja problematizira graničnu liniju između civilnog društva i države. Marx cilja na pravu ljudsku emancipaciju, a time i na čovjekovu generičku bit. U *Njemačkoj ideologiji* tako još uvijek ustraje u traženju izvora čovjekova otuđenja. Posljednje locira u društvenoj organizaciji, točnije u specifičnoj podjeli rada. U kapitalizmu je na djelu bezlična društvena dominacija, odvojenost radnika od proizvoda u radnom procesu, što kulminira u ljudskoj otuđenosti.¹⁶ Međusobni odnosi postaju postvareni – uslijed prirode proizvodnoga procesa i opće podjele rada, podjele na umni i fizički rad. O generičkom čovjeku i emancipaciji možemo misliti tek pod uvjetom ukidanja podjele rada što postaje jedno od ključnih načela samoupravljanja. Posljednji bi za svakog predviđao vrstu aktivnosti: "Jutrom lovim, popodne ribarim, uvečer uzgajam stoku – a poslije jela kritiziram"¹⁷. Kada podjela rada bude ukinuta, skončat će i otuđenje i doći će do novog samoupravljačkog subjekta.¹⁸ Produktivni potencijal svakoga radnika bit će oslobođen, zakržljalu i postvarenu kapitalističku proizvodnju zamijenit će komunističko društvo. Svaki samoupravljački radnik mogao bi zauzeti sve društvene pozicije, strukturne položaje, bez da ih ukine. Tako dobivamo samoupravljača kao nosioca svih strukturnih položaja: samoupravljač kao radnik, birokrat i tehnokrat. Isprva možemo pomisliti da je u pozadini te operacije egalitarna pretpostavka: svi pripadnici zajednice mogu postati bilo što i na isti način svi ljudi misle i rade sve. No, ne smijemo zaboraviti da temeljni uvjet otuđenja u socijalizmu nije nestao. Usprkos preraspodjeli bogatstva nisu uklonjeni strukturni uvjeti, a time ni

strukturni položaji koji su reproducirali nejednakosti i klasne odnose. Maksimalna samoupravljanja naslanja se na pretpostavku ukidanja podjele rada koja nije bitna sastavnica Marxove kritike kapitalizma (o tome kasnije). Ideologija samoupravljanja hipostazira idealnu figuru samoupravljanja, nicanje Čovjeka u ljudskom društvu. Toj maksimi odgovaraju samo najbolji: ideal nije bio samo udarnik-radnik, već i udarnik-birokrat i udarnik-menadžer.

Da ne bi slučajno našu kritiku pogrešno razumjeli: ne mislimo negirati maksimalnost angažmana komunističke politike, već konstatirati primarno proturječje koje su stvarali socijalistički društveni odnosi. Dalje od ove točke možemo početi uvježbavati maksimalnost do iznemoglosti. Univerzalizacija samoupravljačkog radnika, koja si je postavila za cilj ukidanje podjele rada, omogućuje nam lociranje idealističke točke, odnosno slijepice iz koje se ne može vidjeti klasne borbe u socijalizmu. Kada bi si samoupravna politika postavila zadatak da misli kako otpraviti eksploataciju i najamni rad, stvari bi bile drugačije. Ali nisu bile, samo što su stvarne politike posizale na područje ekonomije na način socijalističke države blagostanja: pomoću reorganizacije radnih odnosa i redistribucije viška vrijednosti koja je rezultirala u većoj socijalnoj pravednosti jugoslavenskog društva. To ju donekle razlikuje od zapadnih kapitalističkih država blagostanja, ali ju ni u kom pogledu još ne čini komunističkom.

Pomnije čitanje humanističkog imperativa generičkog čovjeka prisiljava nas na suočenje s postfordističkom sadašnjicom. Nije li baš današnja situacija tome vrlo slična? Svi moramo stalno učiti i razvijati ljudske potencijale, sudjelovati u što više uloga, postati kako menadžeri tako i birokrati (ukidanje tradicionalne podjele rada). Sve u ime veće sreće i samorealizacije. Uzmimo primjer tipičnog istraživača, kognitivnog radnika *per se*. Ne samo da mora istraživati predmet svoje discipline, već mora razvijati raznovrsne organizacione vještine: stvoriti veliku međunarodnu mrežu poznanstava (konferencije, objave u stranim i domaćim časopisima), kaliti menadžerske spretnosti (organizacija konferencija, koordiniranje skupine) i izvršavati birokratske zadatke (podnošenje molbi na natječaje ...). Ali taj imperativ svestranosti ne vrijedi samo za istraživača, već postaje imperativ postfordizma, imperativ za svakoga tko se izlaže tržištu radne snage. Ono što se razvijalo u njedrima uto-

pijskog samoupravljanja dobilo je svoju dopunu i realizaciju u kreativnom i fleksibilnom pojedincu unutar postfordističkog režima. Do te samorealizacije može se doći na lijep i na ružan način: ili s pravilnom mjerom novčanih pobuda ili iz straha pred gubljenjem radnog mjesta. Djeluje li ideologija kreativnosti besprijekorno, stvaralački namještenici u svome radu uživaju. Važno je da postaju kreativni i učinkovitiji!

Vratimo se na tren podjeli rada. Ni na koji način ne može se tvrditi da je u samoupravnom socijalizmu nestalo podjele rada. Naprotiv, raspodjela zadataka i funkcija bila je još specijaliziranija, te se povećavala u svoj mreži novih institucija i eksperata. Slijedimo li rani ideal generičkog čovjeka koji može raditi sve, moguće je govoriti o pojavi pounutrenja podjele rada. Samoupravno ukidanje, odnosno put k ukidanju podjele rada, vodilo je novim oblicima eksploatacije radnika. Kao što smo već spomenuli, povijesna je istina da je samoupravljanje do neke mjere uspjelo razbiti centraliziranost politike, a isto tako uspjelo mu je reorganizirati ekonomiju i donijeti veću autonomiju proizvodnim jedinicama, ali to ne znači da je realizirano ukidanje podjele rada. Jednaki radikalni zahtjevi na dnevnom su redu nešto kasnije i na Zapadu, kada je svijet protresao maj '68.¹⁹ Možemo dodati kako su program transformacije odnosa proizvodnje u Jugoslaviji radile i izvodile prosvjećene komunističke elite, dok su ga na Zapadu zahtijevali studenti i radnici.²⁰ Zato su se majski zahtjevi uskoro promijenili u tkivo novih poduzetničkih strategija i reorganizacije rada. Zahtijevali su užitak, dobili su regulaciju užitka, da parafraziramo Žižeka. Uspostavljanje postfordističkog režima navješta kraj starom tvorničkom taylorističkom organiziranju rada. Postfordistički režim u poduzeća donosi veću slobodu, ali ujedno i nove oblike eksploatacije, pogotovo samoeksploatacije. Jedan od ključnih postfordističkih teoretičara, Yann Moulier-Boutang, raspravlja o kraju taylorističke organizacije i Smithovog poimanja podjele rada. Smith je podjelu rada zasnovao na redukciji kompleksnog rada na jednostavan, na podjeli na intelektualni i ručni rad, te na specijalizaciji samog rada.²¹ Svaka rigidna ili preopćenita podjela rada blokira koordinaciju kompleksnih operacija i kooperacije u proizvodnom procesu. Stara poimanja nadomjestila su nova, a u proizvodnom procesu sve više dominiraju kognitivna mjerila. No, ipak moramo nove kognitivne kriterije, kao što su kooperacija, zaštita znanja, *networking*, upravljaj-

nje, sve što bi realiziralo ljudske potencijale i ukidalo stare formalne podjele rada, čitati s naočalama stvaranja viška vrijednosti. Istina je da je kognitivne proizvode teže mjeriti i odrediti im cijenu, no ipak se cijene stvaraju, kako unutar poduzeća (individualizacija ugovora), tako i na samom tržištu (konkurencija između poduzeća). Ti kriteriji i upravljanje ključni su momenti eksploatacije novog režima.

Sažmemo li, možemo reći da samoupravljanje i postfordizam dijele barem dvije zajedničke karakteristike: humanističku usmjerenost prema idealu generičkog čovjeka, te uvođenje novih formi (samo)eksploatacije gdje su kooperacija i odlučivanje ključni pri (samo) upravljanju proizvodnog procesa. Naravno, s tom razlikom da se u Jugoslaviji ipak radilo o socijalizmu i drugačijem postavljanju radnih odnosa.

Samoupravljanje i pitanje uloge prava: vlasništvo

Zašto nas u ovoj priči zanima pravo? U ovome odlomku postat će jasno da je pravo ostalo od ključnog značenja za mišljenje prijelaza u socijalističko, odnosno komunističko društvo. To se pokazuje već pri socijalističkom razumijevanju razvlaštenja kao koncepta društvenog vlasništva. Naša sljedeća teza je da su socijalistički ideolozi logiku uspostavljanja komunističke zajednice još uvijek razumjeli unutar teorije društvenog ugovora, gdje pravo i politika stoje u tijesnom odnosu.

Ako smo u prijašnjem odlomku pokazali da humanistička ideologija i socijalistički teoretičari nisu mogli misliti klasna proturječja samoupravnog socijalizma još je dublje općenitije ograničenje marksističke teorije. Marksizam, naime, nije razvio konzistentnu teoriju prava.²² Skolastički marksizam postavlja pravo kao jedan od elemenata nadgradnje, nešto što konstituira juridičko-političku nadgradnju društva. Ako ponovimo vulgatu: ekonomska baza određuje nadgradnju, primat u toj slici dobit će proizvodne snage. Zadnja teza pretpostavlja određeni koncept razvoja, industrijskog razvoja, gdje ključna snaga razvoja postaje tehnologija. Ta teza bila je na djelu i u jugoslavenskom produkcioništkom modelu. Naravno, proizvodne snage trebalo je emancipirati. Gdje su, dakle, socijalistički teoretičari tražili ključnu točku tranzicije iz kapitalizma u komunizam? Ako su na nivou čovjeka govorili o mehanizmu otuđenja, na nivou društva, logike zajednice na scenu je stupilo pravo. Otpravom privatnog vlasništva stupamo u komunizam.

¹⁹ Vidi Holmes (2005.).

²⁰ Usporedba između maja '68 na Zapadu i Istoku omogućuje nam da mislimo strukturnu razliku sistema. Malo drugačije nam se i postavlja usporedba, kako je radikalno bilo započeti socijalističku kritiku protiv socijalizma u Jugoslaviji, kao i organizirati socijalističku kritiku na Zapadu.

²¹ Bez obzira na to što više ne možemo govoriti o klasičnoj podjeli rada unutar postfordizma, ipak još uvijek postoji vrlo rigidna podjela rada na globalnom nivou. Boutang više misli na podjelu rada unutar poduzeća, nego li na globalnu podjelu rada (2007:87-92). Kapitalizam je naime zakoračio na stupanj globalne podjele rada (nažalost ne i radnička organizacija). Promijenio se način distribucije, ali ipak shvaćanje načina proizvodnje i podjele rada ostaje unutar Marxova horizonta (Arrighi, 2007.; Harvey, 2000.).

²² Naravno, poznajemo nekoliko marksističkih teoretičara prava, među njima je najpoznatiji Jevgenij B. Pašukanis (1980.).

- 23 Za supstancijalnu i ekstenzivnu kritiku socijalističkih ekonomista i ideologa u Jugoslaviji vidi odličnu analizu Bavčara, Kirna i Korsike (1985.) na koju ću se osloniti kasnije. I teorijska bijeda doprinijela je neoslobađanju socijalističkih odgovora na krizu. Većina ekonomskih teorija bila je keynezijanska, u najboljem slučaju s marksističkim rječnikom, ili pak u najgorem primjeru neoliberalna.
- 24 Jedan od glavnih pravnih teoretičara na tom području, Aleksander Bajt (1988.), pokušao je pravno utemeljiti doprinos samoupravljanja na području vlasništva. Vidi Brborić-Likić (2003.).
- 25 Na ovome mjestu volio bih upozoriti na kompleksnije razumijevanje odnosa među instancijama. Althusser pravu opravdano dodjeljuje mjesto instancije. Svaka historijska analiza može, dakle, istražiti specifične načine artikulacije prava s obzirom na ostale instance. Vidi moj nacrt Althusserove teorije prava (Kirn 2007.) koju je počeo razvijati u *Sur la Reproduction* (Althusser, 1995.).
- 26 Althusser, Balibar (1970.)

Socijalistička ideologija prava na ovome mjestu postupa brzo: izjednačuju ekonomsko i legalno vlasništvo, dok pravo (nepravilno) razumiju samo kao epifenomen ekonomije. Iako od skolastičke sheme društvenoga nešto više ne možemo očekivati, moramo se zapitati: nije li to rezoniranje u suprotnosti s njihovim vlastitim ishodištem? Promjenu vlasničkih odnosa – ukidanje privatnog vlasništva – u Jugoslaviju donose političari nacionalizacije posjeda i sredstava za proizvodnju, te kolektivizacije nakon Drugoga svjetskog rata. Ta transformacija vlasništva, prijelaz na državno upravljanje, trebala je razriješiti kapitalistička proturječja.²³ Još jedan korak naprijed ide politika samoupravljanja kada razvlašćuje samu državu i vlasništvo proglašava društvenim. Formalno nemamo više vlasnika; vlasništvo pripada svima, sve je društveno.²⁴ Posve je umjesno zapitati se kako je moguće (s obzirom na skolastičku shemu – baza određuje nadgradnju) očekivati da će promjena pravnih odnosa, vlasništva, značiti i promjenu u ekonomiji?²⁵ Ta pretpostavka dolazi u konflikt sa samom sobom. Ukinemo li privatno vlasništvo, koje da je ekonomski fenomen (kao što bi pravo bilo samo epifenomen ekonomije), već time dobivamo komunizam. Iz te je slike skoro sasvim odsutno razmišljanje o samim odnosima proizvodnje. Novi pravni odnosi i društveno vlasništvo, naime, još ne znače da smo ušli u komunizam. Ako formalno ne postoji vlasnik sredstava za proizvodnju to još ne znači da ne postoje klasni odnosi.

Jugoslavenski socijalistički teoretičari premjestili su ključno pitanje proturječja odnosa proizvodnje i usredotočili se samo na pitanje vlasništva. Pojednostavimo li socijalističku argumentaciju: kapitalista, koji prisvajaju višak vrijednosti, u Jugoslaviji više nema (razvlastili smo ih), dakle, više nemamo posla s kapitalizmom. Istina je da kako nacionalizacija sredstava za proizvodnju, tako i kasnije društveno vlasništvo, uvode pluralnost vlasničkih odnosa, te započinju proces transformacije odnosa proizvodnje, no to ipak ne znači kraj klasnih proturječja. Proizvodna sredstva nisu bila integrirana u rad, odnosno nisu bila pod radničkom kontrolom. Tamo gdje bi prava i dugotrajna revolucija trebala početi, ona se zaustavila. Kao što ćemo kasnije vidjeti, jedni su agenti odlučivali, a drugi upravljali društvenim vlasništvom. Eksproprijaciju privatnih vlasnika ne možemo poprijeko izjednačiti sa komunizmom, iako je baš to bila definicija komunizma u mladog Marxa. Politika

eksproprijacije vodi u socijalizaciju kapitala i pravedniju redistribuciju dohotka i bogatstva. Kao što je Marx previdio već u *Grundrisse*, tendencija socijalizacije kapitala unutarnja je samom kapitalizmu, moguće čak samodestrukciji kapitalizma. Preko realne supsumcije kapital osvaja sve društvene pore, te tako prožima sve društvene odnose. S jedne strane kapital se sve više širi društvom, s druge mu pak produktivni momenti stalno izmiču. Socijalizacija kapitala znači i sve teže prisvajanje viška vrijednosti, kapital se na sve načine trudi obuhvatiti produktivnost ljudskih djelatnosti koje nisu već u ishodištu kapitalne (odnosi skrbi, afektivni rad, stvaranje digitalne opreme ...). Ako stvar još dodatno zakompliciramo, događa se “emancipacija” kapitala od kapitalista. Preko sve veće uloge kredita i financijskog kapitala (institucija banaka, osiguravajućih društava i burza) jača autonomizacija i uspon onih koji upravljaju poduzećem i vlasništvom. Drugim riječima: dolazi do uspona menadžerske frakcije. Dolazi do pomaka u strukturnom odnosu kapitalističke klase spram rada. Menadžerska (kontra)revolucija u drugom dijelu 20. stoljeća znači preokret u kapitalističkom razvoju. Shema Althussera/Balibara predočava nam stranu rada gdje radnik i menadžer nisu vlasnici sredstava za proizvodnju, dok je vlasnik proizvodnih sredstava kapitalist.²⁶ Ta postavka govori nam da menadžer nije samorazumljivo na strani kapitala, štoviše, da strukturno stoji na mjestu rada. A ipak je, kako zbog znanja, tako i zbog same uglavljenosti u proizvodnom procesu, na drugačijoj poziciji, tako da bismo shemu ipak mogli dodatno zaoštriti. Uspon financijskog kapitala, reorganizacija režima rada, nove forme eksploatacije i prisvajanja viška vrijednosti, stavljaju menadžera uz bok kapitalistu. Borba između kapitalista i menadžera postaje kapitalistička klasna borba, preciznije borba vladajuće klase. Tek preko političke borbe formira se vladajuća klasa, koja ne proizlazi prirodno iz ekonomske sheme. Klasna je koalicija menadžera s radnicima naivna, tj. ekonomistička pretpostavka, do nje još ne dolazi putem socijalizacije kapitala. Napomenimo da u Jugoslaviji nikada nije došlo do povezivanja između tehnokrata i radnika, a isto tako takve su veze iznimna rijetkost i u uvjetima razvijenog kapitalizma. Socijalizacija kapitala tendencija je svojstvena kapitalističkom razvoju, socijalistička eksproprijacija bila je njeno zaoštrenje. Ali ta tendencija još ni u jednoj točki ne znači otklanjanje kapitalizma, već u najboljem slu-

čaju njegovu unutrašnju promjenu, a u Jugoslaviji znači samo dominaciju rada nad kapitalom.

Ugovor i samoupravni društveni ugovor

Pravna dimenzija povezuje se sa specifičnom ekonomskom i političkom determinacijom. Već je Marx bio svjestan važnosti pravnog horizonta koji je konstitutivan za buržoasko društvo. Njegova je osnovna pretpostavka podjela na privatno i javno, civilno društvo (buržuj) i državu (*citoyen*), a to zdanje prošiva ugovor, ona ključna referenca koja jamči slobodu i jednakost svakom pojedincu. Ako je ugovor ključna instanca u buržoaskom društvu, on ne zaslužuje ništa manje ozbiljno promišljanje unutar socijalizma. U Jugoslaviji, dakako, ta instanca nije nestala iz svakodnevnog života – ugovori su ostali važni dokumenti koji su bili načelno kolektivne prirode. Bili su sklopljeni između radnika i njegove radne organizacije. Pri stupanju na tržište radne snage jedno od ključnih pitanja određivanje je visine plaća. Na samom početku politika plaća bila je centralno regulirana, dok je s tržišnim reformama dopuštena veća uloga kako tržištu tako i samim radnicima. U pravilu su o politici plaća raspravljali različiti akteri (radne organizacije, sindikati, zborovi ...) na više ravnih (federalnoj, republičkoj, lokalnoj), što je dovelo do kolektivnog ugovora na nivou struke u nekoj regiji. Kao što ćemo kasnije vidjeti, sami se radnici nisu mnogo pogađali o svojim plaćama. Posve je drugačija priča sa slobodnim profesijama (*“freelanceri”*). Unutar socijalističkog horizonta došlo je do “fleksibilnog ugovora” već na samim počecima jugoslavenskog filma i kulture. Na početku 50-ih godina, uvođenjem samoupravljanja je dolazilo je do promjena o kojima govori Pavle Levi: “Radnički savjeti tako su uveli tijela za odlučivanje, koja su se brinula za filmsku proizvodnju, distribuciju i prikazivanje, dok je kreativno osoblje, koje su povezivali sa filmskim stvaralaštvom (redatelji, kinematografi, scenaristi), dobilo status *freelance stručnjaka*.”²⁷ Tako je pravo, kako na kolektivnom nivou struke, tako i na nivou *“freelancera”*, odigralo značajnu ulogu prošivanja radnih odnosa i ostalo jedan od ključnih mehanizama reprodukcije socijalističke ekonomije.

Na političkom nivou zajednice, Jugoslavija je bila poznata po mnogim novim ustavima i reformama koje su uređivale socijalističke odnose. Savez komunista Jugoslavije na svakom je generalnom kongresu prihvatio

program koji je trebalo izvoditi u realnosti. Program je preveden u legalnu materiju reforme ili ustava. Kada je jednom prihvaćen, to je bio kraj diskusiji – nikakvih otklona, u skladu s načelom demokratskog centralizma. Za pravilnu interpretaciju legalne materije uglavnom je brinuo glavni ideolog Edvard Kardelj. Ta interpretacija bila je točka prošiva prava i politike. Koliko je bilo važno pravo pri učvršćivanju socijalističkog gospodstva, ne treba posebno dokazivati. Zanimljivije je pitanje kako je moguće, na pozadini ideje samoupravljanja koje se naslanjalo na Lenjinovu ideju “odumiranja države”, razumjeti enormnu proizvodnju legalne materije, a time i vjere u pravo? Ne zaboravimo da je jugoslavenski ustav iz 1974. najdulji ustav na svijetu. Čemu, dakle, pravo i država, ako se samoupravljanje zauzimalo za njihovo ukiđanje? Legalni instrumenti svakako su pomagali da se postupno ukine država i rasprši političke odluke među različite samoupravne interese društva. Kako je, dakle, moguće izgrađivati zajednicu onkraj prava, ako se stalno odvijala na način prava?

Kardelj je bio svjestan da je pravo ograničeno i da kao takvo ne može izvesti prijelaz u samoupravni sustav. Formalna rješenja nisu dovoljna kada je na djelu radikalna transformacija društvenih odnosa. I tu je učinio Kardelj korak u pravom smjeru, pa se pita kako je moguće doći do samupravne klasne svijesti? Ta klasna svijest znači da radnici mogu upravljati proizvodnim procesom i pravilno odlučivati na svim nivoima zajedničkog života. Institucija radničkih savjeta bila je jedna od instanci koja je trebala naoružati radnike u procesu osvješćavanja. Ovaj moment svakako je vrijedan daljnje promišljanja i znači novum u mišljenju radničke participacije unutar proizvodnog procesa. Shema se zapliće na nekom drugom mjestu. Kako je Kardelj zamislio da će pomoću samoupravljanja razriješiti prvotno pravni problem?

Naša teza je slijedeća: Kardelj nije uspio umaknuti teorijskom horizontu društvenog ugovora. Ako su ga neki optuživali za čitanje Proudhona, on si je priuštio još veći “griješ”, pa je prihvatio ključne pretpostavke Rousseauova društvenog ugovora. Rousseau je temeljni problem društvenog ugovora doduše locirao, ali ga nije prikladno riješio. Kako je moguće da je zajednica izgrađena ni iz čega, odnosno praznine? S kime pojedinac stupa u ugovorni odnos? Prevedemo li u samoupravni horizont: tko su onda stranke ugovora? Još-ne-samou-

- 28 Problema politike prijeloma i održavanja stanja, održavanja novoga u nastajućoj državi, latios Machiavelli koji bi socijalističkoj tradiciji trebao biti bliži od Rousseaua (Althusser, 2000.).
- 29 O nereflektiranosti pravne instance pri konstituciji zajednice vidi Negri (1999.).
- 30 Na prvi pogled čini se paradoksalno tvrditi da je jugoslavenska zajednica bila “još-ne-bitak”. Barem je NOB dovršio svoj cilj i prekinuo s postojećim stanjem? Radi se o tome da taj “još-ne-bitak” ima jači status, status Realnog s kojim rukuje svaka revolucionarna politika. Teza Pupovca o Jugoslaviji kao nedovršenom projektu ide u sličnom smjeru (Pupovac, 2008.).
- 31 Rousseau (1960.:22).
- 32 Althusser (1972.:130).

pravljajući radnici s još-ne-samoupravnim društvom? Usprkos tome što je izvorni akt imaginaran, čega su teoretičari društvenog ugovora bili svjesni, mišljenje ugovora, kao i sam akt prijelaza imaju i te kako značajne posljedice za razumijevanje prirode vlasti i za nastavak revolucije. Taj nastavak revolucionarnog projekta može se odvijati i drugačijim, nepravim sredstvima. To “još-ne-postojeće” zajednice (Realno) nešto je što teoretičari društvenog ugovora, naravno, nisu tematizirali – zapravo je ispušteno iz hegemonijske političke teorije koja pristaje samo na realpolitičku analizu već postojećega. Kako misliti Realno i materijalizirati postupanje s njim, to je naravno od izuzetnog značenja za svaku političku teoriju koja smjera na prijelom ili novum.²⁸ Kardelj žalost nije našao odgovor na to pitanje onkraj prava. Rješenje mu se stalno užljebljivalo u horizont pravne ideologije. Prijelom s prirodnim stanjem, predratnom Jugoslavijom, koji je značio novum, nešto nezamislivo u tadašnjoj konjunkturi, može postati samo legitimacija novog društvenog stanja. Konstitucija jugoslavenske zajednice počinje se naslanjati na mitsku prirodu njezinog izvora, odnosno cilja. Drugim riječima, logiku konstitucije moguće je izvoditi u funkciji ustanoviteljskog mita ili nadolazećeg komunizma. Ali to nas ovdje neće zanimati. Ono što želimo pitati je da li je moguće naći točke u samoupravnoj Jugoslaviji u kojima su sam izvor ugovora, odnosno njezina pravna instanca bili bilo u kojoj mjeri dovedeni u pitanje? Problem pravnog pristupa nastupa u točki kada je on prikazan kao apstraktan, neutralan i neproturječan, te naravno jedini moguć za mišljenje politike.²⁹ Pravo i specifični ugovor stoje na točki brisanja bitaka i odnosa snaga, brisanja upisa odnosa proizvodnje koji su ključni kad god imamo posla s “još-ne-postojećim”.³⁰ Ipak treba priznati da se teoretičari društvenog ugovora laćaju i pitanja vlasništva koje nije eksplicitno pitanje odnosa proizvodnje, pa ipak smjera na njih.

Društveni ugovor u prvom koraku predstavlja egalitarno načelo: svi se moraju odreći svega, zato da bi nakon toga to mogli primiti natrag. Rousseau govori o tom aktu kao o aktu čistog otuđenja: “Pravilno razumljene, sve se te odluke svode na jednu samu: i to da svaki član udruženja otuđi sebe i sva svoja prava cjelokupnoj zajednici.”³¹ Bez obzira na to što su uvjeti za prijelaz u društvo, u svijet društvenog ugovora, za sve jednaki, na kraju koriste “bogatima”. Njihovo vlasništvo i njihov ži-

vot (sigurnost) u novom su poretku zaštićeni. I zato više ne moraju brinuti, ovaj put za zaštitu pojedinaca skrbi samo društvo.

Iako za sve vrijede jednaka pravila, neki su u novi poredak bolje uključeni. Individuum je slobodan i jednak. Time je prekinuto feudalističko shvaćanje društvenih pozicija koje pojedincima pridolaze već rođenjem. Prirodna nejednakost, koja je upisana u staleško uređenje društva, time je ukinuta. Preko teorija prirodnog prava počinje se ukidati prirodna nejednakost, ali za njom dolaze druge nejednakosti, na koje je od samog početka upozoravao Marx. Socijalističko društvo nije u tome nikakva iznimka.

Po Althusseru ideološka je točka ugovora u osnovnoj diskrepanciji društvenog ugovora. Diskrepancija se nalazi u skrivenoj pretpostavci: u trenutku potpisa ugovora, ustanovljenja zajednice (RP2), s kojom pojedinac sklapa ugovor (RP1), zajednica još ne postoji. Specifičnost društvenog ugovora slaganje je s promjenom, na koju se obavezuju RP1 i RP2 (kao i kod svakog drugog ugovora). Ali RP2 prije samog ugovora ne postoji, ta tek je njegov produkt. Riješenje koje nudi društveni ugovor upisano je, dakle, u sam uvjet ugovora – RP2, gdje taj RP2 ne postoji prije samog ugovora.³² Čitajući Rousseaua, Althusser još nije znao imenovati to “još-ne-postojeće”, pa taj problem počinje rješavati tek nakon čitanja Machiavellija. Problem diskrepancije nije u lociranju “još-ne-bitka”, već u pravnom (raz)rješenju koje jamči ideološko prošivanje zajednice te pripomaže reprodukciji vlasti. Ta pravna logika ima svoje učinke koji nisu nevini.

Ista logika na djelu je i u modelu jugoslavenskog samoupravljanja: imamo samoupravljujuće pojedince i nastajuće samoupravno društvo. Pomoću donje tablice, koju smo priredili za jugoslavensku realnost, pokušat ćemo ukazati na djelovanje društvenog ugovora.

Samoupravni radnik (RP1)	> tip razmjene <	Samoupravna zajednica (RP2)
Osnivački akt: potpuna otuđenost produkcijskih sredstava, zatim preraspodjela	Razmjena-prijenos	Državno vlasništvo (kasnije društveno vlasništvo)
1. Shema socijalno-ekonomskih odnosa Radnik: radna snaga (produkcija)	Prisvajanje viška vrijednosti	Država: birokracija (plan) Tržište: tehnokrati (organizacija)
2. Shema političke vlasti Radni narod	Reprezentacija Samoupravni interesi	Birokracija – politički predstavnici Tehnokracija – ekonomski predstavnici

Razmjena je konstitutivna za svaki ugovor. Pripadnici zajednice, individuumi, moraju otuđiti, prenijeti sva sredstva za proizvodnju na zajednicu. Operacija jednakosti u samoupravnoj je zajednici preokrenuta. Ako je u rousseauovskoj zajednici društveni ugovor jamstvo za zaštitu vlasništva, onda u samoupravnoj zajednici one koji posjeduju sredstva za proizvodnju snalazi razvlaštenje. U društveni je ugovor već u samom početku upisan klasni princip koji je u uvjetima kapitalizma princip nejednakosti, dok ovdje postoji zato da jamči socijalnu pravdu u novoj zajednici. Bivše eksproprijatore razvlašćuje socijalistička država što omogućava tranziciju i distribuciju proizvodnih sredstava po cijelome društvu. U samoupravnom društvu je ugovor je korak naprijed od liberalnog shvaćanja pravednosti i jednakosti. I više od toga, drugim ugovorom, stupanjem Jugoslavije na vlastiti put socijalizma, u samoupravljanje, državno je vlasništvo prenešeno na cijelo društvo, vlasništvo je postalo udio svih, a sredstva za proizvodnju i sam višak vrijednosti ostaju onda na volju radnicima. Usprkos formalnoj garanciji, ipak postoji jedan skriveni ili odsutan element iz te konstelacije; kao da se medijacija

između zajednice i pojedinca događa sama od sebe? Potrebno je zapitati se: tko u realnosti sklapa ugovore? Radi li se možda o radničkim savjetima? Povijesne činjenice ukazuju na nešto drugo. Savez komunista bio je, naime, taj koji je utjelovljavao opću volju radnih ljudi; on je taj koji je pripremio ugovor i nad njime drži ekskluzivno pravo inetrpretacije. Idealno takav ugovor smjera na prijenos radničke kontrole nad sredstvima za proizvodnju. Pa ipak ta općenitost, primarnost ugovora ne sprečava nove ustave i zakone koji su sintetizirali kompromise, a oni nisu nužno bili u korist radnika. Naivno je očekivati da bi samo prosvječeni ustav i moralna odgovornost primorali vladajuću klasu da poštuje te zakone i prepoznaje zahtjeve radničke politike. Ne radi se toliko o tome da pravna forma unutar socijalizma nije dovoljno postavljala pitanja odnosa proizvodnje, koliko se radi o činjenici da je forma zakona već od samog početka bila dio ideoloških borbi i klasnih odnosa. Pisanje novih ustava moramo čitati kao klasni kompromis vladajuće klase tehnochrata i birochrata koji su odlučivali o interesima radnog naroda. Drugim riječima, radilo se o borbi samoupravnih interesa (proizvodnih jedinica) i interesa biro-

33 Pogledaj Althusserov prilog *Marx in his limits* (2006.), gdje razlaže neutralizaciju klasne borbe preko prava i države, kao uvjeta konstitucije buržoaske države i kapitalizma. Za ustave kao klasne kompromise u Jugoslaviji vidi Samary 1988.

34 Balibar (1970.:213, preveo G. K.).

35 Lipietz (1993.:108, preveo G. K.).

36 Studiju su napisali Bavčar, Kirn i Korsika (1985.). Za nju ovdje upotrebljavamo skraćenicu "autori SFRJ".

kracije. Taj prijelaz, transformacija klasne borbe u legalni korpus, ukazuje na visok stupanj institucionalizacije državne forme, tj. na formaciju novih političkih aparata.³³ Legalni korpusi nisu samo odraz bitaka, već dio same realnosti borbe. Avangardna uloga Partije i načelo demokratskog centralizma ostali su u tom modelu od središnjeg značenja, te su značili blokadu politički masovnog samoupravljanja.

Kročimo za trenutak natrag u kapitalizam, prema mišljenju artikulacije prava i ekonomije koje će nam omogućiti bolje razumijevanje prava u socijalizmu. Kao što je rekao Marx, u svakoj povijesnoj epohi dolazi do drugačijeg odnosa između prava i vlasničkih odnosa. Slažemo se s Balibarom kada povlači razlikovanje između prava i ekonomskog vlasništva s jedne, i političke aproprijacije s druge strane. Balibar definira vlasništvo u proizvodnom procesu "kao operacije između stvari koje je kapitalist kupio", sa strane kapitala, i kao separaciju neposrednog proizvođača od sredstava za proizvodnju, sa strane rada. Kapitalist je vlasnik unutar proizvodnog procesa gdje prisvaja višak vrijednosti:

"kapital je vlasnik sredstava za proizvodnju i rada, a time i vlasnik cjelokupnog proizvoda. Ali prvi (vlasnik sredstava za proizvodnju, op. G. K.) ne znači vlasnički odnos: pripada analizi onoga što je Marx nazvao 'radni proces', tj. situira analizu 'radnog procesa' kao dio analize načina proizvodnje. Nigdje u tome procesu kapitalist ne intervenira kao vlasnik, već samo radnik, sredstva za proizvodnju i objekt rada."³⁴

Lipietz još produbljuje Balibarovu tezu, time što kaže da postoji velika razlika između "vlasništva/juridičkog vlasništva, koje rađa isto uporište (sredstava i stvari), pa ipak je u prostoru upisano u dvije različite i relativno autonomne instance."³⁵ I više od toga, po Lipietzu odnos je juridičkog vlasništva egzistencijalni uvjet, odnosno on nadodređuje odnos ekonomskog vlasništva. Juridičko pravo na vlasništvo logički je različito: pravni odnos veže se na ugovorni odnos među osobama (pravnim subjektima), dok vlasnički odnosi kodificiraju veze između osoba i stvari.

Jedna je stvar, dakle, pravna potpora (vlasništvo) kapitalista, a druga ekonomsko vlasništvo. Nešto sasvim drugo prisvajanje je viška vrijednosti, što je politička forma eksploatacije. A prisvajanje kao takvo nije

nužno samo u domeni kapitalista. S preobražajima kapitalizma i narastajućom moći menadžmenta, postaje sama organizacija proizvodnje, način organiziranja poduzeća (određenje cijena, uvođenje ugovora) realna forma aproprijacije proizvoda i sredstava za proizvodnju. Priroda, odnosno materija proizvoda i sredstava za proizvodnju se promijenila. Isto tako, dolazi do stvaranja vrijednosti izvan strogo kapitalističkih procesa koje onda kapital pokušava premjestiti u svoju domenu. Ponovo možemo izvući lekciju iz socijalističkog modela. Ako u Jugoslaviji nije bilo kapitalista u strogom smislu riječi – postojali su različiti oblici vlasništva – ipak je dolazilo do prisvajanja viška vrijednosti. Na samom početku uloga općenitog prisvojitelja vrijednosti pripala je birokraciji. Posljednja je vremenom, ali ustrajno, gubila bitku s tehnokracijom koja postaje ključan agent unutar proizvodnog procesa. Tehnokraci su bili ona sila koja je počela dominirati nad proizvodnim jedinicama. Višak vrijednosti (dohodak) tako je razdijeljen između tehnokrata (reinvestiranje, plaće ...) i birokrata (financiranje državnih službi, vojska, fondovi za razvoj ...). Zadnja konstatacija vodi nas prema povijesnoj analizi klasne borbe.

Klasne borbe u Jugoslavenskom samoupravljanju

U ovome dijelu u većoj ćemo se mjeri osloniti na studiju *Rad i kapital u SFRJ*³⁶, jedinu pravu kritiku jugoslovenske političke ekonomije iz koje smo ekstrapolirali slijedeću tezu: "u socijalizmu je postojala klasna borba. Primarno proturječe su i u samoupravljanju ostali odnosi između rada i (društvenog) kapitala. Primarni aspekt klasne borbe odigravao se između birokracije i tehnokracije koje su formirale vladajuću klasu, dok su radnici bili sekundarni aspekt tog proturječja".

Specifičan korak naprijed u jugoslavenskom socijalizmu bilo je uvođenje koncepta društvenog vlasništva koje je trebalo omogućiti potpunu kontrolu proizvodnog procesa. Nažalost taj korak nije posebno aktivirao radne ljude pa su se u političkoj realnosti uglavnom odvijale dosta drugačije borbe. Ovdje se kristalizira jedan od ključnih razloga za neuspjeh samoupravljanja. Radnici nisu dominirali ni u odnosima u proizvodnim jedinicama, niti u političkoj sferi. Te su bitke ostale u domeni između dvije frakcije, između predstavnika političkih aparata (birokrati) i predstavnika poduzeća (tehnokrati). Normalan prigovor bi ovako slijedio: usprkos

zajamčenom obliku participacije radništva, realna praksa bila je daleko od toga. To znači da socijalističku kritiku formalnih ljudskih prava na Zapadu možemo okrenuti i protiv samih realno postojećih socijalizama. Radni narod bio je odsutan iz politike, a onda i iz ekonomskog odlučivanja.³⁷ Radničko samoupravljanje, dakle, ne znači puno sudjelovanje narodnih masa te potpunu kontrolu svih društvenih procesa. Ovo posljednje u kompleksnom ekonomskom sistemu nije ni moguće, već predstavlja puko destruktivno i naivno pabirčenje. Što bi se dogodilo ako bi o voznom redu vlakova svaki dan iznova raspravljalo svo željezničko osoblje, ne treba nam posebno predočavati. Neke stvari jednostavno moraju biti uglavljene, precizne i centralno vođene pa su zato upravljački postupci iznimno specijalizirani. Neuspjeh samoupravljanja treba tražiti na drugom mjestu: koliko su, naime, bile otvorene i dostupne različite funkcije unutar poduzeća i političkih institucija? Bili bismo samo konzervativni marksisti, ako bismo mirno pristali na vođenje "odozgo" te se zanosili komunističkim vodstvom. Zagovor takve pozicije zagovor je avangardnosti Partije, odnosno demokratskog centralizma koji u mnogim točkama sprečava masovnu politiku.³⁸ Posljednja je bila službena politika Saveza komunista Jugoslavije koja je ustrajala na poziciji *status quo*; dakle, ne na poziciji "još-ne-bitka", već na reprodukciji postojećeg stanja. Kod politike prijeloma, NOB-a, početaka samoupravljanja i pokreta nesvrstanih, radilo se još o mnogočemu drugome, a ne samo o tome. Isto tako, postojali su neki povijesni trenuci u kojima su mase stupile na povijesnu pozornicu: od NOB-a, kraja 60-ih godina, i od sredine 80-ih godina nadalje. Nažalost, to se događalo vrlo rijetko i s vrlo različitim raspletima. Tome ćemo se još vratiti.

Pri traženju nedostataka samoupravnog modela ne zanima nas dakle samo njegova formalna kritika, već raskrivanje točke klasnih borbi koja je bila na djelu unutar socijalističke reprodukcije. Najvidljivija klasna borba odvijala se između birokrata i tehnokrata. Birokrati su predstavljali društveni kapital (državna poduzeća), dok su tehnokrati reprezentirali autonomne kapitale. Ako su birokrati planirali na makro nivou, usmjeravali tokove investicija i brinuli za ravnomjeran razvoj regija, tehnokrati su radili na samom terenu, na mikro nivou brinuli su za organizacije, inovacije, nabavu materijala, izvoz i uvoz poduzeća. Borba te dvije frakcije odvijala se u

različitim institucijama: tenzije između Centralne banke i ostalih banaka, fondovi za razvoj, sporovi između republičkih vodstava i federacije, sporovi u samoupravnim interesnim zajednicama ...³⁹ Ti konflikti zaoštrili su se u vremenu kriza. Pogledajmo ukratko kako je došlo do uspona banaka, kao jednog od ključnih lokusa institucionalne frakcijske borbe: ako je u 50-im godinama ključnu ulogu imala Centralna banka koja je bila u rukama federalnih vlasti, pri usponu tehnokracije, u 60-im godinama, počele su dobivati sve značajniju ulogu manje banke: postajale su autonomne i nadležne za opsežnije kruženje novčanih tokova s kojima su mogli raspolagati OOUR-i. Došlo je do ekonomske ekspanzije, otvaranja prema Zapadu, liberalizacije, koju počinju zagovarati i republičke birokracije Slovenije i Hrvatske. Situaciju prošiva tržišna reforma 1965. godine, poznata po svojoj 4-D paroli: *depolitizacija, decentralizacija, deetatizacija i demokratizacija*.⁴⁰ Tehnokracija se na sve načine trudi da preuzme štafetnu palicu mladosti, a nakon veće krize, te radničkih i studentskih pobuna u 60-im godinama, birokratski imperij uzvraća udarac. No, da bismo mislili pravo proturječje nije dovoljna samo analiza institucionalnih borbi i politike hegemonije vladajuće klase.

Jugoslavenski socijalistički ekonomisti ostajali su kod specifične interpretacije forme vrijednosti koja bi bila sama po sebi neovisna od kapitala. Simptomatska je činjenica da je njihovo čitanje bilo omeđeno samo na prvo poglavlje *Kapitala*. Autori *SFRJ* kritiziraju socijalističke ekonomiste koji "robnu, odnosno formu vrijednosti proizvoda, uzdižu u nekakvu transhistorijsku odredbu svih načina proizvodnje, ili točnije svih načina razmjene proizvoda."⁴¹ Kao što kaže ideolog Kardelj "robna proizvodnja i tržište oblici su slobodne razmjene rada između samoupravljača."⁴² Autori *SFRJ* predlažu drugačiju tezu: bilo koja determinacija vrijednosti ima povijesno specifičan karakter, bez obzira na to govorimo li o kapitalizmu ili socijalizmu. U suprotnosti spram socijalističkih ekonomista, autori *SFRJ* tvrde da je "samo u kapitalizmu robni oblik proizvodnje i razmjene zavlađao nad cjelokupnom ekonomskom scenom."⁴³ Karakteristika kapitalizma nije da ljudi slobodno razmjenjuju, već da su stavljeni u položaj nejednakosti. U jugoslavenskom socijalizmu postojali su robni odnosi, štoviše, ti su odnosi čak prevladavali u ekonomiji, a dodali bismo da su usponom tehnokracije počeli osobito cvjetati. Kardelj

37 Da još jednom upozorimo: na ovom mjestu ne radi se o naivnom zagovoru samoupravljanja kao direktne demokracije radnog naroda. Već u prvom dijelu naglasili smo prijelomnost samoupravljanja s obzirom na staljinsku politiku izgradnje socijalizma, kao nečega što u međunarodnom radničkom pokretu još nisu poznavali.

38 Naravno i politiku masa ne valja idealizirati. Često su se javljale krajnje nacionalističke tendencije koje je jugoslavensko vodstvo, ponekad i na problematičan (represivan) način, ali ipak pravilno, zatiralo. Veći problem pokazuje se u represiji nad lijevom opozicijom (u 80-im godinama manje represije nad desnom opozicijom). Ovdje treba upozoriti na Balibarovu sintagmu "strah pred masama".

39 Za historijsku analizu institucija vidi Bavčar *et al.* (1985.), Horvat (1985.) i Samary (1988.).

40 Vidi Brborić-Likić (2003.).

41 Bavčar *et al.* (1985.:14).

42 Ibid.

43 Ibid., 22.

44 Ibid., 10-35.

45 Za konciznu analizu Marxovog koncepta *Trennung*, vidi Močnik (1999.).

46 Močnik (2008.).

47 Zatezanje remena političkog aparata po diktatu međunarodnih finansijskih institucija (IMF, WB) samo je povećalo krizu i doprinijelo raspadu Jugoslavije (Magaš 1993.; Woodward, 1995.a).

48 Mastnak (1982.).

je tvrdio da robna razmjena i tržište nisu izvor nejednakosti ili kapitalističkih odnosa, dok autori *SFRJ* odgovoraju kako je pojedinačna roba nerazdvojno povezana s radnom snagom. Posljednja se može dokazati samo na temelju nejednake distribucije uvjeta proizvodnje, te tako ostaje ukorijenjenom u odnosu između kapitala i rada.⁴⁴

Za Marxa je fundamentalna separacija (*Trennung*)⁴⁵ u kapitalizmu separacija radnika od sredstava za proizvodnju. U jugoslavenskoj socijalističkoj formaciji tu je separaciju do neke mjere ukinula država, sredstva za proizvodnju su regulirali i razdjeljivali politički vrhovi, s idejom njihovog prijenosa pod radničku kontrolu. Kao što smo već upozorili, pitanje prisvajanja vrijednosti nije bilo tematizirano na nivou proizvodnje. U socijalističkoj ekonomiji postojale su barem dvije separacije. Prva je bila na nivou tržišta, separacija među poduzećima (OOUR), dok je druga separacija pravila razliku između upravljača i samoupravljača unutar OOUR-a.

Na nivou tržišta separacija između poduzeća bila je oblik kapitalističke klasne borbe koja se vodila između republika, razvijenosti regija, te se ticala raspodjele viška dohotka. Izražavala se u borbama za određenje cijene, kao i za dotok novčanih tokova (kredita). Do neke mjere birokracija je mogla nadzirati cijene i kredite preko Centralne banke, ali je ipak cijenu proizvoda određivala i konkurencija između OOUR-a koja je stvarala tržište. Državni mehanizmi plana su, barem od 60-ih godina nadalje, slobodno koegzistirali s tržišnim mehanizmima što je dovelo do nekakvog "pseudotržišta."⁴⁶ Poznato je da su uvjeti za proizvodnju bili povoljniji i razvijeni u specifičnim dijelovima Jugoslavije, u Sloveniji, središnjoj Srbiji i u Hrvatskoj, što ima veze s povijesnom raznolikošću regija. Tako su neki OOUR-i uživali tehnološke prednosti, bolju cirkulaciju novčanih tokova i veću ekonomsku uglavljenost u međunarodne tokove. Ti OOUR-i imali su obrazovanije zaposlenike, a ujedno su uvažali jeftinu radnu snagu iz nerazvijenih dijelova federacije. Ne treba nagađati koji je dio Jugoslavije imao od tih ekonomskih procesa najviše koristi. Ekonomske prednosti odražavale su se kako u kvaliteti proizvoda/usluga, tako i u različitim krajnjim cijenama. Razlike među regijama se, usprkos kontinuiranoj pomoći nerazvijenim dijelovima, nisu smanjivale, nego su se čak i povećale. Klasičan primjer nerazvijenosti bila je auto-

nomna pokrajina Kosovo. Tako su republičke ekonomije razvijenijih regija iskorištavale manje razvijene, dolazilo je do smanjivanja produktivnosti u manje razvijenim predjelima, te do općeg smanjenja zaposlenosti. Ta strukturna razlika bila je konstitutivna za reprodukciju regionalnih nejednakosti koje su u ekonomskim krizama pogodile prvenstveno nerazvijene dijelove, a u 80-im godinama pak i Srbiju.⁴⁷

Druga separacija odvijala se unutar samih OOUR-a. Kao što smo rekli u početnoj tezi, sekundarni vidik dominantnog proturječja bilo je radništvo. Jugoslavija kao država radnog naroda bila je nedovršen politički projekt s gomilom proturječja koja smo obradili preko logike kontraktualizma. Sljedeća teškoća pojavljuje se kada poblizje pogledamo participaciju radnog naroda. Usprkos svim inovacijama u politici, jugoslavensko vodstvo u velikoj se mjeri naslanjalo na model reprezentacije naroda. Predstavljanje se doduše nije odvijalo na klasičan parlamentarni način, već se medijacija događala na različitim nivoima. Radilo se o nekoj mješavini korporativizma i kompleksnog delegatskog sistema koja je trebala odražavati sve društvene segmente. Prvenstveno je na lokalnim nivoima, na područjima kulture i urbanog razvoja lokalno stanovništvo bilo izuzetno angažirano, dok su na republičkim i federativnim nivoima prevladavali više ili manje provjereni kadrovi. Velika većina strateških odluka bila je donešena unutar ustalnog i konsolidiranog političkog aparata (Centralni komitet, federacija-republike). U zadnjoj instanci bio je Savez komunista onaj koji je blokirao politiku masa i snažniji sindikalni pokret. Socijalistički projekt bio je time vezan na institucionalizaciju državne forme, a ne na njezino odumiranje. Parafraziramo li Mastnakovu ideju: Savez komunista, koji je reprezentirao proletarijat, postao je stranka koja reprezentira kapital (autonomni i društveni).⁴⁸ U sferi proizvodnje tehnokracija je stekla većinu u radničkim savjetima, te je svoje predstavnike delegirala u skupštine i druga politička tijela. Tehnokrati su od 1960. nadalje počeli organizirati i hegemonizirati područje znanja, počeli su osnivati nove univerzitete. Umjesto politike masa i radničke kontrole dobivamo u razdoblju zreloga samoupravljanja profesionalnu političku i ekonomsku klasu.

Službena ideologija razgllašavala je integraciju kapitala i rada pod kontrolom radnika, dok su autori *SFRJ* pomoću koncizne analize pokazali baš suprotno. Umje-

sto integracije radilo se o “dezintegraciji kao nepomirljivom proturječju koje se utjelovljuje u radničkoj klasi i radnim ljudima s jedne, i tehnokraciji i birokraciji, s druge strane.”⁴⁹ Radnici u OOUR-ima morali su izvoditi iste zadaće kao kapitalisti, i potom još planirati i regulirati proizvodni proces. Našli su se u paradoksalnoj situaciji: umjesto borbe protiv najamnog rada i kapitala, trebali su zauzeti strukturno mjesto kapitalista. Radnik se, dakle, našao u shizofrenoj situaciji, poput Don Qijotea u borbi s vjetrenjačama: čak i ako zauzme poziciju kapitalista, time još ne ukida kapital. Društveni se odnos promijenio, dolazi čak i do dominacije rada nad kapitalom, no u konačnici, promijenio se samo oblik eksploatacije koji nerijetko zadobiva formu samoeksploatacije.

Nakon reforme 1965. radnici su, doduše, mogli više utjecati na visinu svojih plaća pa je reforma ostvarila uvjete za samo-valorizaciju. Unutar OOUR-a mogli su pregovarati za plaće, iako se velika većina nije za to borila sve dok nije došlo do ozbiljnih zaoštavanja.⁵⁰ Redistribucija viška vrijednosti bila je reformističko-socijalistička strategija gdje radnici ostaju unutar najamnog rada. U trenutku kada tehnokrati počinju hegemonizirati poduzeća, odnos između kapitala i rada iznova se naginje na stranu kapitala. Tehokrat dominira nad radom, a time i nad radnikom. Diskrepancija između rada i kapitala ostala je središnja proturječnost, kako kažu autori *SFRJ*: “socijalističko samoupravljanje oblik je kontrole i upravljanje kapitala nad radom.”⁵¹ Dopunimo njihov zaključak konstatacijom o separaciji. Ključne separacije jugoslavenske socijalističke formacije bile su tako separacija između OOUR-a (proizvodnih jedinica), i unutar njih, ne/upravljanje sredstava za proizvodnju. Slijedeća je separacija između menadžera/tehnoqrata (organizacije poduzeća) i radnika koja je ključna i pri razumijevanju novuma postfordističkog režima.

Ovi zaključci otvaraju nam zanimljivu političku perspektivu koju ćemo na trenutak suočiti sa Rancièreovim konceptima.⁵² U 50-im godinama dolazi do konsolidacije samoupravnog sistema, do reprodukcije socijalističkog gospodstva, odnosno, u terminima Rancièrea, do djelovanja policije, čime je prekinuta revolucionarna sekvenca jugoslavenske politike. Usprkos usmjerenju k odumiranju države, državne/upravljačke institucije i funkcije se samo gomilaju i specijaliziraju. Što su više pokušavali raspršiti vlast, više su se njezini učinci širili po društvu – prava foucaultovska mikrofizi-

ka vlasti. Na ovom mjestu mogli bismo se zapitati, tko je bio onaj udio bez udjela, ono što u toj situaciji nije bilo ubrojano, što je bilo isključeno iz samog djelovanja sustava? Tko nije bio slušan i viđen? Što nam predlaže disidentska interpretacija?⁵³ Disidentski pogled predstavlja komunizam kao sivu totalitarnu prošlost gdje pojedinci nisu imali slobodu govora, gdje je promovirana prosječnost, gdje nije bilo moguće prakticirati vjerske slobode, te nije postojao politički pluralizam. Teror jednakosti i mediokritetstva bio je prijetnja intelektualnoj i umjetničkoj slobodi koje su bile jedini svjetionici u tom okrutnom društvu. Umjetnici i kulturnjaci bili su žrtve, isključeni iz javnog života i političkih funkcija. Naravno, jugoslavenska realnost bila je vrlo daleko od slike koju ocrtavaju disidentski intelektualci. Ne samo da se poštovalo uloge intelektualaca i kulturnjaka, komunističko vodstvo ih se čak i bojalo, te je pokušalo disidente uvjeriti u svoju valjanost.⁵⁴ Tako su sve nivoe kulturnog života pratile brojne diskusije (prosvjetiteljsko naslijeđe). U razdoblju 60-ih godina, pa i 70-ih i 80-ih, jugoslavenska je kulturna proizvodnja bila ogromna: svjetski poznati filmovi (*crni val*), grafička umjetnost, modernističke skulpture (Bakić) i spomenici (Bogdanović), te *body art* (Abramović) i punk. Da je društvo uistinu bilo tako zatvoreno i totalitarno, onda tih iznimnih kulturnih doseg ne bi bilo. Aktivnosti intelektualaca i umjetnika tada su uistinu imale političke učinke. Disidentski odgovor ne može nam, dakle, ponuditi odgovor na pitanje tko je u tom sustavu bio nevidljiv i nečujan.

Rancièreovski odgovor na prvu loptu bio bi možda ovaj: nečujni su bili kosovski Albanci ili Romi, kao drugorazredni državljani tadašnje Jugoslavije. To je naravno dijelom točno, ta bili su uistinu u velikoj mjeri isključeni iz svakovrsnih političkih tijela, ili čak progonjeni. Ali mi ćemo pokušati ukazati na neko drugo isključenje, koje je povezano s eksploatacijom i dosadašnjom analizom. Tiha pretpostavka Rancièreove teorije izjednačuje nevidljivo/nečujno s pasivnim, dok je politika ona aktivna sila koja prelama s “raspodjelom osjetilnog”, s načinom ubrajanja, s policijom, koja neke dijelove čini nevidljivima/nečujnima. No ipak, tu distinkciju između pasivnog i aktivnog možemo uzeti sa zrnim soli. Ponekad su oni u ime kojih se najviše govori i za koje je sve napravljeno, koji su tako reći u aktivnoj poziciji, zapravo oni koji se ne broje, koji preko aktivacije postaju pasivni. Nevidljivost i nečujnost ne smijemo vezati samo za ulogu žrtve/is-

49 Bavčar *et al.* (1985.:66).

50 Vukmanović-Tempo (1982.).

51 Bavčar *et al.* (1985.:48).

52 Rancière (2005.).

53 U Sloveniji, i općenitije u postsocijalističkom kontekstu, disidentska je pozicija najčišća i autentična pozicija borbe protiv socijalizma. Najtipičniji predstavnici su se u Sloveniji u 80-im godinama skupljali oko *Nove revije*, literarnog ekspozea sive prošlosti možemo pak naći pod perom Drage Jančara.

54 Vidi studiju Leva Centriha o kulturnoj hegemoniji na primjeru revije *Perspektive* (Centrih, 2003.).

55 Vidi studiju Leva Centriha o kulturnoj hegemoniji na primjeru revije *Perspektive* (Centrih, 2003.).

55 Močnik (2000.).

ključenoga, već i za ulogu iskorištenog koji nije nužno nečujan. Ni onaj koga se čuje i vidi nije nužno ubrojen u situaciju. Mjerimo li situaciju samo kroz političko-estetsku leću, onda je Rancièrova konceptualizacija dovoljna. Ali u primjeru jugoslavenskog samoupravljanja potrebno je tu teorijsku leću izoštriti. Samoupravna situacija isključivala je radnike, upravo one čije ime stoji u imenu države i u ime kojih su se donosile odluke. Jugoslavenski demos, odnosno radni narod bio je, kao što smo pokazali, formalno uključen na svim društvenim nivoima. Mogli bismo dodati da su radnici samo bili reprezentirani od strane tehnokracije i birokracije, pa ipak su neki od njih politički djelovali te istupili iz područja osiguranog. Mi smo si osim toga postavili i pitanje ekonomske isključenosti: kako radnicima pomaže politička uključenost, ako su pritom ekonomski isključeni? Najeklatantniji primjer političke i ekonomske isključenosti bili su primjeri mladih i nezaposlenih. Komunističko vodstvo

bilo je, doduše, svjesno problema, provodilo je reforme, no usprkos svemu i promoviralo je i mit da nema nezaposlenosti. A baš su nezaposleni oni koji su bili sustavno isključeni iz svih instituta radničke participacije. Ali to stanje nevidljivosti i nečujnosti nije vječno trajalo. Kroz borbe studenata i radnika, na početku 70-ih godina, opet je došlo do politike samoupravljanja koja je zaljubljala vjeru u socijalističku vlast, ujedno zahtijevajući socijalističku borbu protiv postojećeg socijalizma. Restauracija kapitalizma i učinci kriza uzeli su svoj danak. Baš tako je kroz 80-e godine iznikla politika društvenih pokreta i radništva (ogromni štrajkovi). Konačna etapa zaključila se tragično: na ruševinama socijalističke “antisistemske države s antisistemskim pokretima”, u uvjetima krvavih ratova, izrasle su nacionalne države kasnog kapitalizma.⁵⁵ Prilažemo nešto precizniji shematski pregled povijesti borbi.

Prikaz političkih borbi

Razdoblje	Agenti	Mjesto borbe	Tematika
1941. – 1945. revolucija	- partizani - Komunistična partija - OF	- revolucionarne borbe - vojne operacije	- prekid sa starom Jugoslavijom - NOB - umjetnost
1945. – 1952. državni socijalizam	- birokracija	- međunarodna arena (anti-Staljin) - društveni kapital - pojedinačni kapitali - autarkija	- kolektivizacija - nacionalizacija - otvaranje prema Zapadu (pomoć)
1954. – 1963. radničko samoupravljanje	- vladajuća frakcija (BK, TK) vs. revolucionarna politika odozdo (studenti, radnički štrajkovi)	- univerziteti - banke, Centralna banka - regulacija: povećavanje dugova, smanjenje proizvodnje - usmjereno obrazovanje	- upravljanje nad investicijama - kruženje novca, krediti, porezi - učinci globalne krize: nezaposlenost, inflacija, dugovi - nacionalizam
sporazumni socijalizam 80-e godine alternativa neoliberalizam i nacionalizam	- novi društveni pokreti, umjetnost, teorija, civilno društvo - TK i nacionalne BK - federacija - radništvo - sindikati	- fond za razvoj - federacija i republike - tvornice - mediji, teorija, pokreti (javni prostori) - regulacija: IMF, zatezanje remena	- opća kriza – izvanredno stanje (vojska, status pokrajina); kriza socijalističke države - demokratizacija na političkom području - nacionalizam - Milošević kao odgovor na Tita

Analiza postfordizma u zreloom samoupravljanju

Zadnji dio naše analize posvetit ćemo ocrtavanju postfordističke tendencije u jugoslavenske socijalizmu. Ako smo do sada govorili o nekim sličnostima između humanističke ideologije, uspona tehnokracije i menadžmenta, sada ćemo pokušati dati nekoliko preciznijih točaka za daljnju analizu. Autori *SFRJ* pokazali su nam da su ekonomske krize dovele do dva procesa: prvo, do klasnog kompromisa između tehnokrata i birokracije (vrlo slično kao i na Zapadu), te drugo, do političkih odluka koje su doprinosile novoj regulaciji kapitala unutar socijalizma. Sinteza između tržišta i plana značila je početak restauracije kapitalizma (1965.), a ujedno je trebala funkcionirati i kao nova ravnoteža i instrument za rješavanje budućih kriza. Konstantne bitke unutar vladajuće klase pratila je otvorena politizacija samoupravnog društva. Ali reforme su proizvele učinke suprotne željama samih partijskih funkcionera: umjesto entuzijastičnih dobili su pragmatične radnike, a poduzećima su počeli vladati eksperti. Sveprisutnost sudjelovanja i političkog angažiranja ono je svojstvo koje krase postfordizam. Virno u svojoj analizi pokazuje kako je postfordistički rad dobio javno, političko značenje. To se događa po dvije linije: imperativ participacije (utjecanje na radnu atmosferu...) i unos govora (kao faktor proizvodnje) u proizvodni proces. Virnova slabost je u tome što ne razlikuje pravu politiku od politizacije, odnosno menadžmentizacije odnosa proizvodnje. Ono što je prije bila privatna sfera, sfera buržuja, u socijalizmu je postala otvorena politička i javna sfera. Idealna figura toga prošiva javnog i privatnog bio je samoupravljač kojega možemo usporediti s "fleksibilnom ličnošću" postfordističkog režima, kako ju lucidno opisuje već spomenuta studija Briana Holmesa. Fleksibilna ličnost je neka vrsta imitacije samoupravljača, ali sa značajnom razlikom, budući da je kognitivni fleksibilni radnik pod potpunom dominacijom kapitala. Tako od politike unutar postfordističkog režima ostaje vrlo malo; to što rad ima javni karakter još ne znači da se radi o politici kao takvoj.

Politicizacija radnih odnosa ne djeluje, dakle, u skladu sa zahtjevima radništva, već u skladu sa zahtjevima kapitala (u socijalizmu u skladu s birokracijom ili tehnokracijom, kao predstavnicima kapitala). Prethodnica menadžerskim inovacijama na Zapadu bila je zapravo službena politika samoupravljanja u Jugoslaviji. Sasvim sigurno, u samoupravnom su socijalizmu radnici sudje-

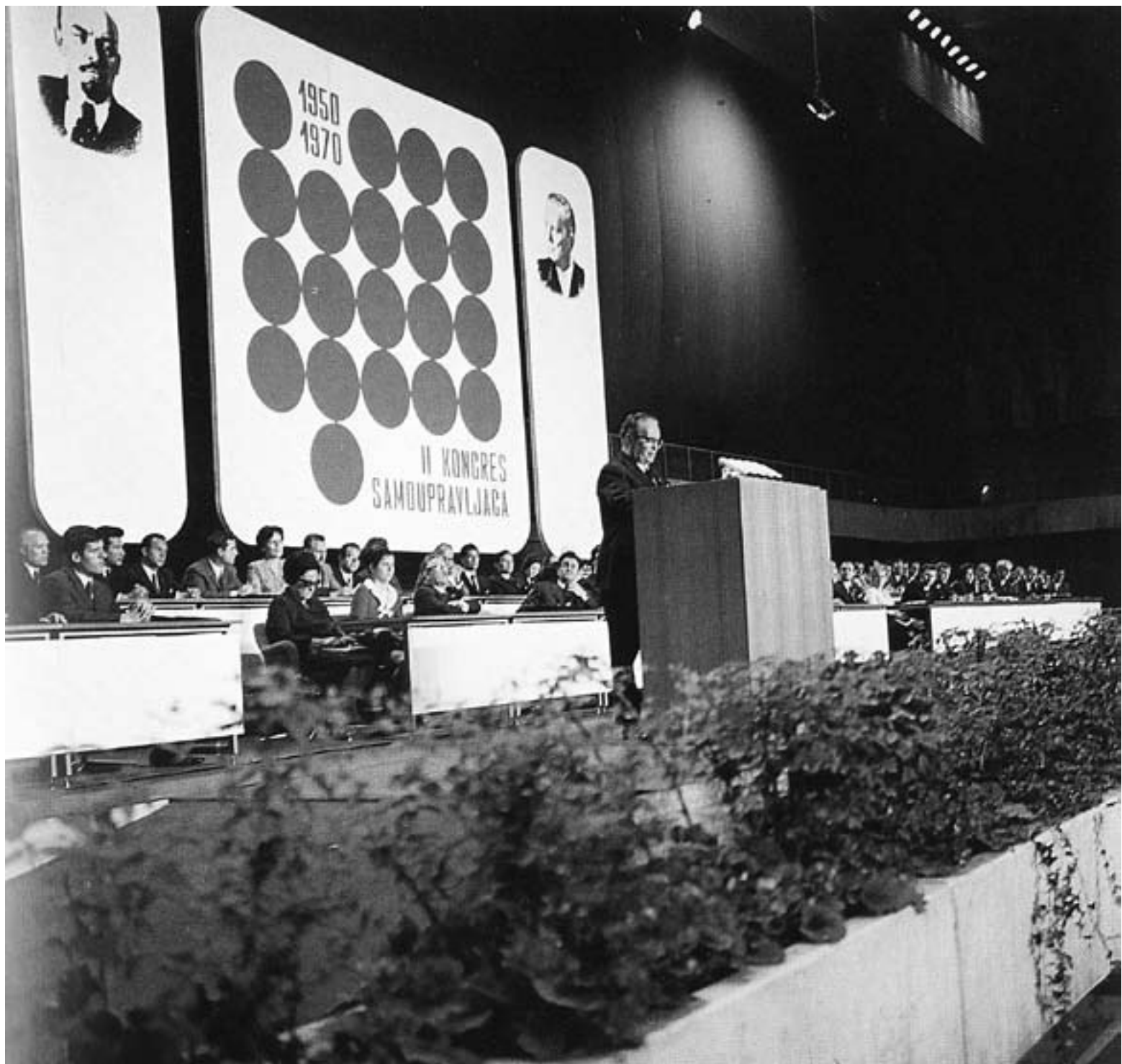
lovali u stvaranju proizvodnih uvjeta i njihovom popravljaju. Lociranje ove tendencije u Jugoslaviji podnosi usporedbu, no trebalo bi se zapitati je li govor imao tako važan značaj u razvijanju poduzeća (OOUR-a). Istina je da su manji i razvijeni OOUR-i bili vrlo slični malim fleksibilnim poduzećima, no isto tako je istina i da su postindustrijske aktivnosti: oglašavanje, zabavna industrija i druge usluge dolazile u jugoslavensko društvo već u 60-im godinama, no ipak u puno manjoj mjeri no na razvijenom Zapadu. Iako mnoštvo novih zanimanja i kognitivizaciju rada nalazimo tek u povojima, još uvijek možemo reći da je tu tendenciju moguće raspoznati i u Jugoslaviji.

Postfordistička organizacija bila je odgovor na opadajuću uspješnost fordističkog modela, te na radničke i studentske otpore maja '68. Samoupravljanje je proizašlo iz radikalno drugačije historijske situacije koja je imala drugačiji politički naboj. U razdoblju zrelog samoupravljanja Jugoslavija stoji na granici sistema, tako da je tijesno povezana s istočnim socijalističkim ekonomijama i nesvrstanim državama, a istodobno ekonomski nadovezana na zapadne države i čak ovisna o njima. Nakon relativne stabilnosti i ogromnog privrednog rasta u 50-im godinama, početak 60-ih godina donosi tržišne elemente i liberalizaciju. Jugoslavenska ekonomija se otvara i postaje ovisna od vanjskih tokova i međunarodne pomoći. Tako nastaju uvjeti za ranjivost i cikličke krize iz kojih se jugoslavenska ekonomija više ne uspijeva izvući. Zalaz produktivističkog modela ukazuje na unutrašnja proturječja samoupravne ekonomije, dok su socijalističke teorije i politike uvijek smjerale samo na fordističko-industrijski razvoj. Kroz akumulaciju kriza, visoku inflaciju, dugove i sve veću nezaposlenost, postalo je jasno da je potreban novi odgovor. Vladajuća klasa nije ga uspješno artikulirala, već je naprosto pragmatički slijedila geostrateški položaj Jugoslavije i vanjske tokove.⁵⁶ Jugoslavija je iskusila zamke globalizacije. Socijalistički ciljevi, kao što su puna zaposlenost, rast plaća i proizvodnje, bili su do 60-ih godina ispunjeni, a tad su počeli opadati i popuštati solidarnost, bratstvo i jedinstvo.⁵⁷ Moćnik kroz tu situaciju lucidno interpretira ulogu socijalističke države:

"Službena politika, prihvaćena 1965., značila je uključivanje u svjetsko tržište. Čini se da je Kardeljev koncept slobodne razmjene udruženog rada bio u stvari

⁵⁶ Vidi Woodward (1995,b).

⁵⁷ U 70-im godinama pojavili su se radnički štrajkovi. Uzroci su bili različiti: smanjenje i izostajanje plaća te nedostupnost nekih dobara (vidi Horvat, 1985, i Korošić, 1988.). Ti su se pokreti pojačavali, kada je jugoslavensko vodstvo u 80-im godinama prihvatilo politiku IMF-a. Time je Jugoslavija već prihvatila neoliberalnu politiku. U realnosti je to značilo smanjenje produktivnosti, manje dobara, te rast crnog tržišta.

225

KIRN, GAL
*Jugoslavija: od partizanske politike
do postfordističke tendencije*

UP&UNDERGROUND
Proljeće 2010.

pokušaj postfordističke alternative u uvjetima socijalističke države i solidarnosti, odnosno jednakosti kao službene ideologije, a ne neoliberalna alternativa fordističkom kapitalizmu koji je dospio u krizu. S velikom sigurnošću mogu reći da su socijalističke države bile države blagostanja na periferiji, u uvjetima većeg siromaštva. Vršile su istu funkciju kao socijaldemokratska država s više bogatstva, u središtu kapitalističkog sistema. U tome razdoblju svi su tražili alternativu koju nije pronašla zapadna Evropa, već neoliberali s Ronaldom Reaganom i Margaret Thatcher.”⁵⁸

Jugoslavenski model samoupravljanja bio je tako reći “prirodni” odgovor na krizu, barem se lakše adaptirao i odazivao na međunarodne pokrete. Preko fleksibilnih institucija i horizontalne, te vertikalne komunikacije, bilo je moguće pronaći kritične točke, nedostatke i uvoditi rješenja. Istina je da je ponekad sav politički proces s raspravama bio iznimno dugotrajan. Na mikro nivou mogli bismo naći mnogo uspješnih vođenja poduzeća, dok bi na općenitijem mogli navesti zanimljiv primjer urbanog samoupravljanja. U nedavnoj studiji autori su izvrsno ukazali na eksperimentiranje i planiranje za nove stambene zajednice u Novom Zagrebu. Teza Eve Blau je da se tu radilo o jednom od prvih postfordističkih urbanizama koji je pragmatično mijenjao i doradivao široke modernističke planove infrastrukture za stambena naselja. Eva Blau govori o nekakvoj hibridizaciji socijalističkog i postfordističkog upravljanja mjestom.⁵⁹ Istovremeno dolazi do pojave prvih robnih kuća, komercijalizacije prostora (reklamni panoi, kiosci), grad je počeo funkcionirati kao postfordističko poduzeće, prilagodljivo za integraciju različitih samoupravnih interesa. Neke lokalne samoupravne zajednice bile su iznimno živahne; organizirale su puno kulturnih događaja, mreže solidarnosti bile su jake. U 70-im godinama u samim je gradskim centrima već dolazilo do prevlasti privrednih samoupravnih interesa; razdoblje modernističkog eksperimentiranja i arhitektonske slobode bilo je završeno.

Koliko je, dakle, tržišnom modelu i Savezu komunističkih sistema uspelo odgovoriti na krizu? Ako je na nekim točkama dolazilo do inovacija i uspješnih primjera, onda u globalu odgovor nije uspio. I više od toga, sve su se više uspostavljali uvjeti za reprodukciju kapitalističkih odnosa. Tržišna reforma znači prijelaz u tržišni socijalizam. Jedan od najvećih pomaka, koji je bio poguban

za daljnji razvoj događaja, treba tražiti u fleksibilizaciji tržišta radne snage. Ono što je prije predstavljalo jamstvo za ugodno življenje u socijalističkoj državi (stabilno zaposlenje i stanovanje), sada je postalo manje regulirano i manje sigurno. Pri povećanoj nezaposlenosti – u nekim regijama dosegla je čak 20-postotni stupanj – tražitelji zaposlenja bili su prisiljeni raditi u napola legalnim uvjetima, povećavala se osobna zavisnost (povratak drugih načina proizvodnje), posao su počeli tražiti u drugim regijama, većim mjestima ili čak u inozemstvu. Jugoslavensko vodstvo time je radnu snagu integriralo u evropsko tržište. Fenomen “gastarbajtera” pojavio se u 70-ima i dosegao svoj vrhunac u 80-im godinama, kada se milijun jugoslavenskih radnika našlo na radu u tuđini. Isti broj radnika u Jugoslaviji bio je bez zaposlenja.⁶⁰

Ako je postfordistička tendencija bila ona koja je komunističko vodstvo silila na razmišljanje i traženje rješenja za krizu fordističkog modela socijalizma, onda je reforma na području obrazovanja bila ona koja je najeksplicitnije ukazala na njenu ulogu. Sredinom 70-ih godina, nakon razdoblja studentskih nemira i u trenutku povećanja nezaposlenosti, dolazi do reforme “usmjerenog obrazovanja”. Nametnule su ju tehno-kratske sile, pokušavajući barem naći odgovor na krizu tržišta zapošljavanja te još više prikladno selekcionirati i obrazovati mlade za tržište. Time je počeo i pritisak na univerzitet gdje je dolazilo do velikih promjena. Pojedine programe više ne bi financirala država, već samoupravne interesne zajednice (SIZ). Drugim riječima, upliv industrijskih interesa postao je vjerojatno direktan: radilo se o uvođenju kapitala na univerzitet. Neke programe mogli bi zatim jednostavno ukinuti. Zvuči poznato? Između ostalog, studenti su se u 80-im godinama borili i protiv tih procesa.

Cilj reforme usmjerenog obrazovanja bio je jednostavan: izobraziti i pripremiti čak i studente za lakši ulazak na tržište. Zato se nikako ne čini dalekom konstatacija da se u usmjerenom obrazovanju radilo o nekakvoj bolonjskoj reformi *avant la lettre*.⁶¹ Menadžersko-birokratska sinteza koja je pokušala učiniti ekonomiju učinkovitijom, a obrazovne institucije počela otvarati i time podređivati industrijskim interesima, pisala je budućnost za ideologe EU-a. Naravno, znanje još nije bilo tako široko upregnuto u proizvodni proces, kao što i kapital još nije bio upregnut u sam univerzitet, ali ipak je postojala ta tendencija formalno institucionalizirana u

58 Močnik (2008.).

59 Blau (2007.).

60 Za precizne podatke i diskusiju o ključnim problemima jugoslavenske ekonomije vidi Horvat (1985.). Jedan od ključnih filmova *crnoga vala*, Pavlovićev *Kad budem mrtav i beo* (1967.) opisuje i najavljuje postfordističku jugoslavensku realnost. Preko protagonista Jimmyja Barke, Pavlović iznimno precizno portretira cijelu hrpu novih, manje stabilnih (“freelance”) zanimanja: muzičari, kulturni radnici, novinari ... koji su se pojavljivali između urbanog i ruralnog.

61 Za precizniji pregled reforme vidi Samary (1988.); za analizu zadnje faze samoupravljanja pak Geraud (2006.).

62 Vidi izuzetan članak Karamanića koji kritizira postjugoslavensko uspostavljanje pravne države i odnos Srbije spram Kosova (Karamanić 2006.).

jugoslavenskom samoupravljanju. Put ulaska tržišnih sila u svete hramove univerziteta počeli su utirati već odavno.

Zaključak

Članak treba čitati kao nacrt za daljnju analizu izuzetno kompleksnog problema: razvoja različitih tendencija u jugoslavenskom samoupravljanju koje su doprinosile iscrpljivanju događaja i raspadu Jugoslavije. Našu analizu započeli smo teoretizacijom prijeloma antifašističke i revolucionarne politike Drugoga svjetskog rata i razdoblja nakon njega. Opširnije smo obradili problem izgradnje i konsolidacije socijalističke vlasti, tako što smo detektirali teorijske i političke devijacije. Zadnje su bile odgovor kako na problem upregnutosti u kapitalizam (Zapad), tako i na konjunkturu odnosa s međunarodnim radničkim pokretom (Istok). Obradili smo i proturječja koja su bila unutrašnja samom samoupravnom razvoju.

Projekt samoupravljanja nije propao zato što privreda nije bila dovoljno prilagodljiva i učinkovita. Isto tako, ne treba uzimati ozbiljno argument da je vanjski dug bio prevelik. Smrt Tita bila je ključni događaj koji je obznanio smrt Jugoslavije, ili je barem došla kao otrežnjenje: vanjske dugove trebalo je početi otplaćivati, došao kraj bratstvu i jedinstvu. Ali ne zaboravimo da vanjski dug Jugoslavije u 80-im godinama nije bio puno veći od duga ostalih razvijenih država. Potrebe za otplatom ne bi bilo da je Jugoslavija nastavila s politikom nesvrstanosti i drugačijim modelom globalnog razvoja. Naša analiza postfordističke tendencije ukazala je na barem dva događaja koja su smrt jugoslavenskog socijalizma eksplicitno formulirala: tržišna reforma 1965. godine i reforma usmjerenog obrazovanja 1975.; njima je restauriran kapitalizam te konsolidirana politička klasa tehnokracije i birokracije.

Projekt nije propao zato što je bio neučinkovit, već zato što nije bio dovoljno komunistički, što nije nastavio revolucionarnu politiku na svim područjima društva. Kao što su pokazali autori *SFRJ*, radnici nisu stekli kontrolu nad sredstvima za proizvodnju, a isto tako, robni su odnosi ostali dominantni na ekonomskom području. Njihovu analizu kapitalističkih odnosa u socijalizmu suočili smo s analizom postfordističke tendencije i s ključnim inovacijama samoupravne socijalističke ekonomije koje su poticale kooperaciju i političku partici-

paciju na svim nivoima, a ujedno i donosile nove oblike eksploatacije, osobito samoeksploatacije. Nova figura fleksibilnog samoupravnog radnika, koji je usmjereno obrazovan, morala se realizirati na fleksibilnom tržištu radne snage, bilo unutar ili izvan Jugoslavije. U vremenu krize fordizma – kako kapitalizma, tako i socijalizma – dolazi do traženja alternativnih odgovora. Pri sve većim krizama pravih odgovora nije bilo, odnosno išli su u smjeru veće liberalizacije kod tehnokrata (liberalni odgovor), i nekakvog zagovora reguliranog tržišta, od strane birokracije (reformatorski odgovor). U toj slici nedostajao je komunistički odgovor koji bi ustrajao pri singularnosti događaja Jugoslavije, te u održavanja kontingentnosti politike i u nastavljanju odumiranja državne forme.

U 80-im godinama, kada je Jugoslavija stupila u neoliberalnu fazu socijalizma, konačno dolazi do izbivanja politike masa, do novih socijalnih pokreta i ogromnih radničkih štrajkova po cijeloj državi. Radnici nisu dobivali plaće, odnosno završili su na cesti. Nažalost, nikada nije došlo do susreta između intelektualaca, pokreta i radničkih štrajkova; premda je komunistička politika bila tako blizu, mnogi su se oprostili od proleterske politike i počeli zagovarati nacionalističke mitove. Neoliberalizmu je društvo pravio nacionalizam koji je spretno zapakirao, preveo i preradio socijalne konflikte. Došlo je do nekog drugog susreta. Susreli su se tehnokrati, kulturnjaci i nacionalizirane republičke elite koji su na ramenima masa našli odgovor na smrt Tita: zadali su konačnu smrt Jugoslaviji. Nacionalistička kontrarevolucija pripremila je potpun prijelaz u neoliberalni kapitalizam i rat – dalje od Balkana, dalje od revolucionarne Jugoslavije, u kulturne i religiozne identitete, u svetu obitelj Evrope. Nakon što su svršili s idejom i realnošću Jugoslavije, kada su završili prljavi posao ratova, privatizacije i puta s Balkana, vladajući nas pokušavaju uvjeriti da je došao trenutak za pomirbu.⁶² Kakvo pomirenje za pravo? Pomirenje između fašista, komunista, svih mrtvih i živih zato da sad, kada je tranzicija gotova, možemo svi mirno živjeti, odnosno dati se svladati i iskorištavati? Što manje mislimo na prošlost, naročito na revolucionarnu prošlost i Jugoslaviju, tim brže prihvatit ćemo eropske standarde, zajahati vlak povijesti. Na trenutak prestanimo brojati eure i samo pomislimo – što bi o tome vlaku mislili partizani? I kako bi se s njim susreli?

Sa slovenskoga preveo Srećko Pulig

Bibliografija

- Althusser Louis and Balibar, Étienne (1970). *Reading Capital*, prev. Ben Brewster, London: NLB. Hrvatski prijevod: Louis Althusser i Etienne Balibar: *Kako čitati Kapital*, preveli Rade Kalanj i Ljerka Šifler, Izvori i tokovi, Zagreb 1975.
- Althusser, Louis (1972). *Politics and history*. Montesquieu, Rousseau, Hegel and Marx. London: NLB.
- Althusser, Louis (1995). *Sur la reproduction*. Paris: PUF.
- Althusser, Louis (2000). *Machiavelli and us*. London: Verso.
- Althusser, Louis (2005). *For Marx*. London, New York: Verso. Usporedi prijevod na srpski jezik, u: Luj Altise: *Za Marksa*, prevela Eleonora Prohić, Nolit, Beograd 1971.
- Althusser, Louis (2006). *Philosophy of the Encounter*. London & New York: Verso
- Amin, Ash (2000). "Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition". In: Amin, Ash (ed.), *Post-Fordism: A Reader*. Oxford, Malden: Blackwell Publishers.
- Arrighi, Giovanni (2007). *Adam Smith in Beijing: Lineages of the twenty-first century*. New York: Verso.
- Badiou, Alain (1998). *D'un désastre obscur: sur la fin de la vérité d'État*. Éd. de l'Aube, La Tour d'Aigues. Prevedeno na srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski i engleski, u Alain Badiou: *Mračni raspad; O kraju državne istine / Of an Obscure Disaster: On the End of State-Truth*, preveli Ozren Pupovac i Ivana Momčilović, te Barbara P. Fulks, Alberto Toscano, Nina Power i Ozren Pupovac, Jan van Eyck Academie i Arkzin, Maastricht i Zagreb, 2009.
- Badiou, Alain (2005). *Metapolitics*. London, New York: Verso.
- Bajt, Aleksander (1988): *Samoupravni oblik društvene svojine*. Zagreb: Globus.
- Balibar, Etienne (1976): *Dictature du proletariat*. Paris : Editions François Maspero.
- Bavčar, Igor, Kirn, Srečo and Korsika, Bojan (1985). *Kapital + delo v SFRJ*. Ljubljana: založba KRT. Prijevod na hrvatski jezik, u: Igor Bavčar, Srečo Kirn i Bojan Korsika: *Kapital i rad u SFRJ*, prijevod sa slovenskog Edo Fičor, Posebno izdanje časopisa *Naše teme*, Zagreb 1985.
- Blau, Eve and Rupnik, Ivan (2007). *Project Zagreb: transition as condition, strategy, practice*. Barcelona: Actar.
- Boutang, Yann-Moulier (2007). *Le capitalisme cognitif*. Amsterdam: Editions Amsterdam.
- Brborić-Likić, Branka (2003). *Democratic Governance in the Transition from Yugoslav Self-Management to a Market economy*. Uppsalla: Uppsalla studies in Economic History 69.
- Buden, Boris (2003). *Još o komunističkim krvolocima, ili zašto smo se ono rastali*. *Prelom* Godina 3, br. 5. Beograd: Prelom.
- Centrih, Lev (2003). *Perspektive in hegemonija*, št.159/160/161: str. 207-234. Ljubljana: Revija 2000.
- Harvey, David (2000). *Spaces of Hope*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Holmes, Brian (2005). *Fleksibilna osebnost/ Maševanje koncepta*. Ljubljana: Založba / *cf. Prijevod na hrvatski Fleksibilna ličnost; Za novu kritiku kulture, prevela Nataša Ilić, u knjizi Brian Holmes: *Hijeroglifi budućnosti*, WHW i Arkzin, Zagreb, bez godine izdanja.
- Horvat, Branko (1985). *Jugoslavensko društvo u krizi: kritički ogledi i prijedlozi reformi*, Zagreb: Delo.
- James C.L.R., Grace Lee, Pierre Chaulieu (1958). *Facing Reality*. Detroit: Bewick/Ed. 1974.
- Jovanović, Nebojša i Damir, Arsenijević (2007). Protiv konsocijacijskih teza Mirjane Kasapović. *Agregat*, n.11/12, br. 5, Ljubljana: Društvo Agregat.
- Karamanić, Slobodan (2006). Kosovo after Yugoslavia. Special edition in English. U: *Prelom*, br. 8/9, Belgrade: Prelom.
- Kardelj, Edvard (1937). *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana: Naša založba. Usporedi srpsko-hrvatski prijevod Edvard Kardelj: *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, sa slovenačkog preveo Zvonko Tkalec, Kultura, Beograd 1960.
- Kardelj, Edvard (1979). *Samoupravljanje*. Ljubljana: DZS. Vidi i srpsko-hrvatski prijevod Edvard Kardelj: *Samoupravljanje*, priređivači Borislav Lazarević et al., Svjetlost, Sarajevo 1979.
- Kirn, Gal (2007). Althusser: stališće reprodukcije in polje prava. *ČKZ*, g. XXV, br. 227. Ljubljana: Študentska založba.
- Kirn, Gal (2009). *Spomin na partizane ali misel o partizanstvu?* U: Katalog Moderne Galerije "Muzej na cesti", Ljubljana: Moderna Galerija.
- Kirn, Srečo (1982). *Razvoj nerazvoja: primer Kosova*. Ljubljana: ČKZ, br. 51/52.
- Komelj, Miklavž (2009). *Partizanska umetnost*. Ljubljana: Založba cf*.
- Korošič, Marijan (1988). *Jugoslovenska kriza*. Zagreb: Naprijed.
- Labica, Georges, Quadrige and Gérard Bensussan (1999). *Dictionnaire critique du marxisme*. Paris: PUF.
- Levi, Pavle (2007). *Disintegration in Frames. Aesthetics and Ideology in Yugoslav and Post-Yugoslav Cinema*. Stanford: Stanford University Press.
- Magaš, Branka (1993). *Destruction of Yugoslavia*. London: Verso.
- Marx, Karl (1867). *Capital, Volume 1*, prevela Samuel Moore in Edward Aveling, Moscow: Progress Publishers, 1887. Usporedi hrvatski prijevod Karl Marx: *Kapital I*, po prijevodu Moše Pijade i Rodoljuba Čolakovića, Kultura, Zagreb, 1947.
- Marx, Karl (1939-41). *The Grundrisse. Foundations of the Critique of Political Economy*, preveo Martin Nicolaus, London: Penguin 1993. Vidi prijevod Karl Marx: *Temelji slobode*; Osnovi kritike političke ekonomije (Grundrisse), preveli Branko Petrović, Gajo Petrović i Moša Pijade, Naprijed, Zagreb, 1977.
- Marx, Karl (1971). *Nemška ideologija*. Ljubljana: Cankarjeva založba. Usporedi srpski prijevod Marks/Engels: *Nemačka ideologija I i II*, preveo Dušan Nedeljković, Kultura, Beograd 1964.
- Mastnak, Tomaž (1982). *H kritiki stalinizma*. Ljubljana: Krt.
- Močnik, Rastko (1999). *After the Fall: Through the Fogs of the 18th Brumaire of the Eastern Springs*. In: Ghostly demarcations (ed. Michael Sprinker), London: Verso.
- Močnik, Rastko (2000). Antisistemska gibanja ob izteku sistema. Ljubljana: ČKZ, g. 28, br. 198-199, str. 145-148.
- Močnik, Rastko (2005). Partizanska simbolička politika. *Zarez*: Zagreb, g. 7, br. 161-162, str. 12-14.
- Močnik, Rastko (2006). *Svetovno gospodarstvo in revolucionarna politika*. Ljubljana: založba /cf*.
- *Život u istom čamcu: intervju z Rastkom Močnikom*, Jerko Bakotin (2008). U: *H-Alter*. Zagreb, dostupno: <http://www.h-alter.org/index.php?page=article&id=8718>
- Negri, Toni (1999). *Insurgencies: constituent power and the modern state*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Pascal Geraud, Geoffrey (2006). *Un point aveugle de la "transition" yougoslave: le programme Marković*. U: Wladimir Andreff (ur.) "La transition vers le marché et la démocratie", Paris: Editions La Découverte.
- Pashukanis, Evgeny (1980). *Selected Writings on Marxism and Law* (eds. P. Beirne & R. Sharlet), London & New York: Academic Press. Vidi hrvatski prijevod J. B. Pašukanis: *Opća teorija prava i marksizam*, prevela Vera Hruš, u knjizi *Sovjetske teorije prava*, izbor i predgovor Firdus Džinić, Globus, Zagreb 1984.
- Pupovac, Ozren (2008). "Ničesar ni bilo – razen kraja, kjer je bilo: Đindić in Jugoslavija". U: *Oddogodenje zgodovine – primer Jugoslavije*. Prispevki iz mednarodne konference, Borec, g. LX, br.648-651, str. 124-126.
- Rancière, Jacques (2005). *Nerazumevanje. Politika in filozofija*. Ljubljana: založba ZRC SAZU.
- Riha, Rado (1993). Akterji in gledalci demokratske reinvencije. Ljubljana: *Problemi*, g. 31, str. 2, str. 149-166.
- Rousseau, Jean-Jacques (1960). *Družbena pogodba ali načela državne prava*. Ljubljana : Cankarjeva založba. Vidi i hrvatski prijevod, J.-J. Rousseau: *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima i Društveni ugovor*, preveo Dalibor Foretić, Školska knjiga, Zagreb 1978.
- Rubinstein, Alvin (1970). *Yugoslavia and Non-Aligned World*. Princeton: Princeton University Press.
- Sabel, Charles and Stark, David (1982). Planning, politics and shop-floor power: Hidden forms of bargaining in the Soviet imposed state-socialist societies. *Politics & Society*, 11, no. 4, pp. 439-475, Sage Publications.

- Samary, Catherine (1988). *Le marché contre l'autogestion : l'expérience yougoslave*, Paris: Publisud, Montreuil.
- Sampson, Steven (1987). *The second economy of Soviet Union and Easter Europe*, Annals, AAPSS, nr. 493, Sage Publications.
- Vieta, Marcelo (2008). *Autogestión and the Worker-Recuperated Enterprises in Argentina*. Accessible online: <http://www.anarchist-studies-network.org.uk/documents/Conference%20Papers/Marcelo%20Vieta.doc>
- Virno, Paolo (2005). *Slovnica Mnoštva*. Ljubljana: založba Krtina. Prijevod na hrvatski Paolo Virno: *Gramatika mnoštva*; Prilog analizi suvremenih formi života, prijevod Jasna Jakšić, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2004.
- Vukmanović, Tempo-Svetozar (1982). *Revolucija teče dalje*, Ljubljana: Mladinska knjiga. Vidi i Svetozar Vukmanović-Tempo: *Revolucija koja teče*; Memoari, Komunist, Beograd 1971.
- Woodward, Susan, (1995a). *Balkan Tragedy*. Washington, D.C.: The Brookings Institution.
- Woodward, Susan (1995b). *Socialist unemployment*. Princeton: Princeton University Press
- Žižek, Slavoj (2000). *Ticklish subject*. London, New York: Verso. Vidi i prijevod na hrvatskom jeziku Slavoj Žižek: *Škakljiivi subjekt*; Odsutni centar političke ontologije, preveo Dinko Telečan, Šahirpašić, Sarajevo 2006.
- Žižek, Slavoj (2001a). *On belief*, London, New York: Routledge. Usporedi prijevod Slavoj Žižek: *O vjerovanju*; Nemilosrdna ljubav, prevela Marina Miladinov, Algoritam, Zagreb 2005.
- Žižek, Slavoj (2001b). *Did somebody say totalitarianism? Five interventions in the (mis)use of a notation*. London: Verso.

Uništena spomen ploča, Split